

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

445-449

Blumby

15, 16, 17, 18
1, 19

Ռ. Յ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

Դ Ր Ա Մ

Տնտեսագիտական Բանախօսութիւն

ԱՐՏԱՍԱՆՆԵԱԼ Ի ԼՍԱՐԱՆԻ ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Ի ՍԻՆԿՈՂՈՍՆ ՅՈՒՆԱՅ Ի ԲԵՐԱ

2 Մ Ա Ր Տ 1886

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՊԱՆՏԱՏԼԵԱՆ

(Արամեան)

1886

այ

Բ. Յ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

332-4

Դ Ր Ա Մ

Տնտեսագիտական Բանախօսութիւն

ԱՐՏԱՍԱՆԵԱԼ Ի ԼՍԱՐԱՆԻ ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Ի ՍԻԼՎԱՂԱՍՆ ՅՈՒՆԱՅ Ի ԲԵՐԱ

2 ՄԱՐՏ 1886

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՊԱՆՏԱՏԼԵԱՆ

(Արամեան)

1886

ԱՌ ՎՍԵՄԱՇՈՒՔ

ՏՈՔԴՈՐ ՍԵՐՎԻՉԷՆ ԷՖԷՆՏԻ

ԱՆԴԱՄ ԾԵՐԱԿՈՒՄԻ ՕՍՄ. ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

ԵԻՆ. ԵԻՆ. ԵԻՆ.

20Ն

Մեծանուն Տէր,

Դեռ ծնած չէինք մեր, երբ դուք մեծ գործող մ'էիր արդէն: Ձաւակ Ձեր գործոց, իմացական եւ ընկերային սանդղին բարձրագոյն կասարներն ամբարձած, կը ջանայիր բարձրացնել Ձեր համազգիներն:

Իբրեւ բժիշկ բազմահմուտ, մեծ էր արդէն բարիքն՝ զոր կը գործէիր. բայց ճարտար բժիշկ մ'ըլլալէ աւելի բան մ'էիր. — ազգային մարդ մը, Հայութեան ամենէն լուսամիտ առաջնորդներէն մին էիր: Ոչ նուազ քան մարմնական ախտեր, թերեւս առաւել իսկ, Ձեր ուշը գրաւած էին այն բարոյական հիւանդութիւնքն զորս Ձեր շուրջը կը տեսնէիր, եւ Հայ ընկերական մարմնոյն վրայ կըրած՝ նորա վիրաց խորը զննել եւ դեղ դնել Ձեզ նուիրական պարտականութիւն համարած էիր: Այն գործօն դերն, զոր ստանձնեցիր ու կատարեցիր եռանդագին ուրիշ հոյակապ աջակիցներու հետ, ազգային մշտնորակ վերածնունդեան եւ վարչական վերակազմութեան գործոյն մէջ, պանծալի արդեամբք պատկեցաւ ու Ձեր վեհ անուանն ալ անմահութեան գրաւականն է Հայ ազգի իննեւսանեորդ դարու պատմութեան մէջ:

Այն բարոյական եւ ընկերային ախտաբուժութեան մէջ, ում նուիրեցիր Ձեր հանճարն ու եռանդը, դեղի մը գերագոյն զօրութեանը կը հաւատայիր Դուք, մեծ բժիշկ. — այն է խօսքի եւ գրի զօրութեան, իբրեւ միայն կարող մտաց վրայ ազդելու, նախապաշարումներ փարատելու, հոգիներ ազ-

ՀԲ. 1743

41738-60

նուազնելու: Սորա համար 1844ին հրատարակեցիր Ձեր անմուաց ՄԱՆԿԱՏԱԾՈՒԹՅՈՒՆ ն, հարց եւ մարց այն Աւետարանն, որ հին նախակապեր կը խրզէր, ճգիտական մահաբոյր համոզումներ կը քանդէր, եւ, մանկային սկըզբնական ճիշդ իմաստուն եւ զիտական խնամարկութեան մ'ուսուցմամբ, լաւագոյն Հայ սերնդեան մը պատաստութիւնը կը դուրէր:

Նոր սերունդն երախտապարս է Ձեզ, զի Ձեր եւ Ձեր աշխատակցաց ջանից պտուղն է. նա կը վայելէ այսօր ինչ որ Դուք սերմանեցիք: Բայց իւր երախտապարսութիւնն միայն անցելո՞յն կը վերաբերի. ո՞չ ապաքէն նա ցայսօր կը վայելէ Ձեր առ ազգն տածած անշէջ սիրոյն արդիւնքն: Նոր գործողքն, զորս յարուցիք Դուք, դեռ զՁեզ ունին իւրեանց առաջնորդ՝ յեռ գրեթէ կէս դարու. դեռ չէք դադրիր ցուցնելէ նոցա յառաջդիմութեան ապահովագոյն ուղին, Ձեր հզօր աջով պաշտպանելէ զանոնք նորա դժուարութեանց դէմ:

Հաւատքն զոր ունէիք խօսքի եւ գրի ներգործութեան վրայ՝ կը ջանար ներշնչել զայն նոր գործողներուն: Դուք Ձեր պատկառելի ներկայութեան շուրջն ու խրախոյսն նուիրեցիք Ասիական Ընկերութեան լսարանին: Դուք ինձ ըսիք Տալ ի Տիպ ԴԻՄՈՅ վրայ ընթերցած բանախօսութիւնս, առաւել ծաւալում տալու համար այն ճշմարտութեանց, որոց արձագանգ կը լինէր եւ «որք» կ'ըսէիք, դեռ այնքան քիչ քարոզուած են մեր ազգի մէջ:»

Թոյլ տուք ապա, մեծանուն եւ մեծարդիւն Տէր, որ, իբրեւ մին խոնարհ ներկայացուցիչներէն արդի գործող երիտասարդութեան, Ձեր փառաւոր անուան ձօնեմ զայն, իբրեւ դոյզն նշան մեծի զարմացման եւ խորին երախտագիտութեան:

Ռ. Յ. Պ.

1886, Մարտ 20

Իսկիւսար

Դ Դ Մ Մ

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Դ Բ Ա Մ Ը պիտի լինի, ազնիւ ունկնդիրներս, մեր խօսակցութեան նիւթը: — Դրանք, ըսին գուցէ ոմանք՝ լսելով մեր բանախօսութեան առարկան, դրանք. ի՞նչ կայ խօսելիք նորա վրայ, ի՞նչ կայ ուսումնասիրելիք նորա մասին: Դրանք, այն ամենածանօթ, այն ամենահին բանը չէ՞՞ զոր անյիշատակ ժամանակներէ հետէ կը գործածէ մարդկութիւնը: Ի՞նչ որ, մանաւանդ առեւտրական տաճնաւոյ այն դժնդակ շրջանին մէջ ընդ որ կ'անցնիմք, հարկաւոր է մեզ՝ ո՞չ այնքան ծանօթութիւնն է նորա որքան ինքն իսկ, որքան իւր ներկայութիւնն: — Բայց ներուի ինձ նոցա՝ որք այդպէս կը խորհին՝ պատասխանել. Բաւական չէ միայն իրաց գոյութիւնն, այլ եւ պիտանի է քաջ ճանչել նոցա բնութիւնն՝ լաւ եւս ի կիր արկանելու համար զայնս ի մեր օգուտ, եւ իրի մ'ի վաղուց ծանօթ եւ գործածական լինելը չ'արգելուր նորա վրայ սխալ կամ թերակատար գաղափար ունենալ՝ յորմէ ծագին բազում չարիք: Շատ ծանօթ եւ ընտանի առարկայներու վրայ մարդիկ երկար դարեր նախապաշարումներ ունեցած են որք հազիւ վերջին ժամանակաց մէջ փարատեցան շնորհիւ գիտութեան: Ո՞րքան ատենէ ի վեր դադրած են մարդիկ հողը, ջուրը, օդն ու հուրը տարրեր նկատելէ: 17^{րդ} դարուն մէջ կը վախճանէր այն անգղիացի բժիշկն, Հարվէյ, որ արեան շրջանը գտաւ, եւ սակայն արիւնը չ'ըման

կընէր յորմէհետէ մարդիկ եւ անասունք կային : Յորմէհետէ արեւու կողմէն բրդեր էր երկիր , միջոցին մէջ շուրջ կուգար նորա բողբոսիքն . սակայն եւ այնպէս գայթակղեցան մարդիկ երբ կալիլէոս յայտնեց սոյն ճամարտութիւնն . ծանր էր իրենց ընդունիլ որ այս կաւեղէն գունտը արեւելեաց կեդրոնը չէր , այլ հիւլէ մը նետուած եթերաց անհունութեան մէջ , եւ թէ հետեւապէս հարկ էր մարդոյն հրաժարիլ արարչութեան թագաւորն ըլլալու յաւակնութենէն : Ի՞նչ բան քաջայայտ քան այս իրողութիւն թէ մարդկային էակն՝ խորհող եւ զգայուն լինելոյն հետ՝ կամեցող էակ ալ է . բայց ցարդ քանի՞ն տարածայն կարծիք իմաստասիրաց մէջ կամքի մասին , ինչ վէճեր . ազատ , ինքնիշխան է նա , թէ չարժաւորութեան ազդեցութեան ենթարկեալ , կամ թէ անգիտակից գործի մը գերմարդկային ճակատագրական զօրութեան մ'ափին մէջ . դեռ անլոյծ է խնդիրն : Այսպէս եղած է եւ դրամին համար . բազմաթիւ դարերէ ի վեր կը գործածեն զայն մարդիկ , բայց եւ բազմաթիւ դարեր անգիտացած են նորա ճամարիտ բնութիւնն ու դերն . որպիսի թիւր ըմբռնումներ ու նախապաշարումներ ունեցած են նորա նկատմամբ , եւ այս նոյն իսկ իրենց ժամանակին մէջ ամենէն աւելի զարգացեալ համարուող անձինք , մերթ օրքան չափազանցած եւ մերթ օրքան ակարացուցած են նորա արժէքն ու կարեւորութիւնը , եւ քանի՞ աղէտք այս ողբալի վրիպակներէ : Դեռ վերջին դարուն մէջ սկսաւ ճշգուիլ ընկերութեան մէջ դրամի խաղացած բուն դերն , եւ դեռ կը մնան սխալ հասկացողութիւնք : Զարմանալի չէ այս . ՔՍՂԱՔԱՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ կոչուած գիտութեան վերապահուած էր քննել այդ դերն եւ բացատրել դրամի արշտօնն . իսկ այդ գիտութիւն վերջին դարու երկրորդ կիսուն մէջ միայն սկսաւ իւր կազմակերպութիւնն ստանալ ի ձեռն գաղիացի եւ անգլիացի իմաստասէր անձանց , Բէզնէյներու , Թիւրկօներու , Կուրնէյներու , Ատամ Սմիթներու . 1775 եւ 1776 թուականներուն երեւցաւ Ատամ Սմիթի մեծանուն գործն , Հեսպոսոփիլոսֆի վերայ բնութեան եւ սոսնառաց հարստութեան ազգաց , որով կըսուի իրարայական փիլիսոփայութեան դասաւորուն նկատուեցաւ իրրեւ գլխաւոր հիմնադիրն սոյն գիտութեան : Բայց բաւա-

կան չէ հիմնել զգիտութիւնն եւ թողուլ զայն գիտնոց եւեթ հետաքրքրութեանն ու մշակութեան առարկայ . պէտք է ուսուցանել զայն , ծաւալել նորա սկզբունքներն . — այլ դեռ որքան քիչ տեղերու մէջ նիւթ է այն դասախօսութեան : Իմ Կիւլոս կը դիտէ թէ 1848 ին ի Գաղիա Քաղաքական անտեսութեան չորս դասարեմեր միայն հաստատուած կային՝ մինչդեռ նոցա թիւն յինգլիա չորս հազար էր : Անշուշտ անտի եւ այսր ի Գաղիա , որպէս եւ այլուր յերոսպա , առաւել ծաւալած է ուսումն այս կարեւոր գիտութեան , զոր « մարդկային ընկերութեան կենսաբանութիւնը » կ'անուանէ Ժօզէֆ Կառնիէ , երեւելի անտեսագէտը : Իսկ առ մեզ որչափ քիչ կը հնչուի այդ անունը . հազիւ մի քանի վարժարաններ կ'աւանդեն զայն , — թէեւ ուրախառիթ է տեսնել որ սլարերական հանդէսներէ ոմանք ժամանակէ մ'ի վեր սկսած են ուշադրութիւն նուիրել նմա : Ապա , սիրելի ունկնդիրներս , առանց ունենալոյ յաւակնութիւնն կարծելու թէ բոլորովին անծանօթ տեսութիւններ կուգամ պարզել ձեզ , յաւակնութիւն որ անտեղի կը լինէր մի այոքան ընտիր ակումբի առջեւ , տեսնելով նիւթոյն կարեւորութիւնն , անդէպ չէ ինձ յուսալ թէ օգտագլիկ չալիտի գտնէք խօսակցութիւնս Դրամի վրայ եւ Դրամի առթիւ , եւ թէ պիտի բարեհաճիք նուիրել ինձ ձեր յօժարամիտ ունկնդրութիւնը :

Ս.

Ի՞նչ է Դրամն . — Դրամն ընդհանրապէս ամենէն ընդունուած վաճառք մ'է որ կը ծառայէ իրաց համեմատական արժէքը սահմանելու եւ փոխանակութիւնները դիւրացնելու : Տնտեսագիտութեան լեզուաւ խօսելով , Դրամը արժէից ընդհանուր չափ մը եւ փոխանակութեան գործիք մ'է : Այն հարստութիւնն է որով կը չափեմք այլ հարստութիւններն , նիւթական թէ՛ աննիւթական , որով կը բացատրեմք նոցա արժէքն , որ այն ատեն կ'անուանի զինն արտադրութեանց եւ ծառայութեանց , որով կը բաղդատեմք այլ եւ այլ արժէքներ իրենց մէջ , եւ զոր կը գործածեմք իրրեւ միջնորդ

մը տուրեւառիկ յարաբերութեանց, օգտակարութիւններն փոխանակելու եւ շրջաբերութեան մէջ դնելու համար:

Տիկնայք եւ Տեարք, մարդիկ բազմազան ՊէՏֆեր ունին. նոքա կը կարօտին անդեան, հանդերձից, բնակարանաց, կահուց եւ գործեաց, կրթութեան, զարդուց, զբօսանաց. մարմինն ունի իւր այլազան պէտքեր, եւ հոգին ունի իրեններն. այս է որ կ'անուանի Օրենի գանազանութեան պիտոյից:

Բայց մէն մի մարդ չէ կարող ինքնին գոյացնել այն ամէն օգտակարութիւնք որք յատուկ են գոհացնելու իւր բազմադիմի պէտքեր, հայթայթելու իրեն հաճոյք. այդ այլ եւ այլ ձեւոց տակ: Տարբեր են մարդոց կարողութիւնք եւ ճաշակք. տարբեր են նաեւ երկրաց՝ ուր կը բնակին՝ արտադրական յատկութիւնք, աշխարհագրական սլայմանք. եւ ի սմանէ ծնունդ կ'աւելնան ազգի ազգի ձեւք ճարտարութեան, երկրագործական, Զեւագործական, Առեւտրական, Ազատական, Հանածոյ եւ Շինուածական ճարտարութիւնք, եւ սոցին բազմատեսակ ճիւղաւորմունք եւ ստորաբաժանմունք: Այսպէս ոմն զհող կը գործէ, այլ ոք զանասունս կը բուծանէ. մին երկաթ կը դարբնէ, այլ ոք փայտ կամ քար կը յղկէ. սա պիտանի նիւթեր աշխարհէ աշխարհ կը փոխադրէ, նա պիտանի ծանօթութիւններ կը փոխանցէ մի անգէտ մտքի մէջ. մին մարմնոյն կը փարատէ ցաւն, իսկ մի ուրիշն հոգւոյն կը բուժէ ախտեր. սա օգտակարին է արտադրիչ, նա հաճելոյն: Նոյն իսկ, անկարելին կարելի դառնալով, եթէ ամենահնար ամենարուեստ իսկ լինէր ոք, սակայն իւր բովանդակ կեանքն անբաւական պիտի լինէր արտադրելու մէն միայնակ ո՛չ միայն իւր սպառած պիտանութեանց ամէնքն, այլ եւ զմին եւեթ նոցա շատերէն: Յրէտէրիք Պասդիա, որոյ մտացի գրիչն այնքան հրապոյր եւ սլայծառութիւն ունի, որոյ մտացի գրիչն այնքան հրապոյր եւ իւր Տնտեսական ներդրումներն մէջ նկարագրելով սլարդ կահագործի մը մէկ օրն եւ այդ մէկ օրուան մէջ նորա վայելած բազմակերպ օգտակարութիւնքն, կ'ըսէ. « Կը համարձակիմ ըսել թէ մի միակ աւուր մէջ կ'սպառէ նա իրեր զորս ինքնին չպիտի կարէր արտադրել տասն դարուց մէջ: » Բայց ճարտարութեան մէկ ճիւղն անգամ ի գործ պի-

տի կրնա՞ր դնել մարդն, եթէ ինք միայն ստիպուած լինէր կազմել առ այդ հարկաւոր եղած ամէն նիւթ ու գործի: Եթէ դերձակն ստիպուէր ինքնին կատարել — ընդունակութիւնն ու կարողութիւնն ենթադրելով — ամէն այն աշխատութիւնքն որք կարեւոր են որպէս զի անասնոց բուրդն կամ դաշտաց բամբակն դառնան ի թել եւ ի կերպաս, եւ երկրին ընդերաց մէջ ծածկեալ մետաղքն փոխարկին յասեղ եւ ի մկրատ, եւ հեղինակն՝ յառաջ քան մատենագրելն՝ ստիպուէր ինքնին կատարել ինչ գործողութիւն որ հարկաւոր է կազմելու համար թուղթն ու գրիչն, երբեք պիտի կրնային մեղու համար թուղթն ու գրիչն, երբեք պիտի կրնային հասնիլ յաւտրոտ մի այդպիսի առատալեւական աշխատութեան: Ի՞նչպէս ուրեմն մարդիկ, ունենալով սահմանափակ կարողութիւններ, սահմանափակ կեանք մը եւ կապուած լինելով սահմանափակ բեղմնաւորութեամբ միջավայրերու, կարող են սակայն ընդ այնքան բազմաաեսակ պիտոյք, վայելել այնքան բազմաձեւ հաճոյքներ, մինչ իւրաքանչիւրի գործունէութիւնն մի միակ օգտակարութիւն կամ օգտակարութեան կոտորակ մի եւ եթ արտադրելու յատուկ է:

Այս հրաշքը գործողն է ՓՈՆԱՆԱՆՈՒԹԻՒՆը. այսու մարդ, յատկացնելով ինքզինք մի միակ հարստութեան գոյացման, մի տեսակ ծառայութեան մատուցման, բայց իւր պէտքէն շատ առաւել, աւելորդն կուտայ այլոց՝ ստանալով փոխարէն այն հարստութիւնքն, այն ծառայութիւնքն որոց կը կարօտի, եւ այսպէս մի համեստ կահագործ — առնով եւ ընդլայնելով Պասդիայի օրինակն —, սեղան եւ դարան միայն չլինելով, կը ճաշէ լաւ, կը հագուի վայելուչ, տուն ունի հեշտաւէտ, վառարան ունի ցրտոյն դէմ, եւ ճրագ՝ խաւարին, կը նիրհէ աներկեւան, կ'երթայ սալայատակ մաքուր փողոցէ (գէթ եւրոպական քաղաքաց մէջ), գիրք ունի մտքի նօթութեան ի դարման եւ եկեղեցի՝ հոգւոյն ապաստանարան, դպրոց կը զրկէ զաւելններն կուշտ եւ կոկ, ճամբորդութեան մէջ իւր տրամադրութեան տակ ունի ուղի յարգարուն ապահով եւ կառախումբ թռչուն, երեկոյին իւր օրաթերթն ունի՝ բանբեր հարկաւորութեան եւ թատրոնն՝ զբօսարան միանգամայն եւ մարդարան իւր մոտաց եւ սրտին:

Այս ամէնն շնորհիւ փոխանակութեան, որ կապն է մարդ-

կային ընկերութեան, որ միմեանց աջակից օժանդակ կուտայ տարբեր կարողութիւնքն եւ, ուրոյն աշխատութեան երեւութի տակ, նախնական ընկերութիւններէն՝ վայրենական հասարակորդութենէն աւելի հոծ եւ խիտ, հիւսնալի կընձռայօդ հանգոյցներով կապուած ընդխառնուած ընկերակցութիւն մի կը գործէ զմարդկութիւն՝ նորա մէն մի անգամն զօրացնելով ամենուն զօրութեամբն եւ իւրաքանչիւրին տարբեր զօրութեանց ի մի ձուլմամբն ու բարդմամբ զամբողջութիւնն ընելով մի ահեղ կազմաւորութիւն, մի ոգի հրաշագործ: Այո՛, չեմ վարանիր ըսել, ամբողջ մարդկային քաղաքակրթութիւնն փոխանակութեան արդիւնք է, որքան այդ երեւոյթ ինքնին պարզ բան մի թուի: Խօսելու կարողութիւնն զմարդ անասուններէն որոշող յատկանիւն համարած են ոմանք. եւ իրաւունք ունին, այնքան վսեմ է այն կարողութիւն զոր ունի մարդ վերլուծելու իւր գաղափարներն ու զգացումներ եւ յօգաւոր բարբառով զգալի ընելու իւր նմանեաց. այլք այդ յատկանիւն կամ այդպիսի յատկանիւն մ'ալ տեսած են փոխանակելու կարողութեան մէջ որ մարդոյն յատուկ է, այնպէս որ փոխանակող կենդանի սահմանն ալ արուած է նմա՝ ի մէջ այլ սահմանաց: Սոքա եւս իրաւունք ունին. մեծ կարողութիւն մ'է այս կամ մի մեծ բնազդում, որպէս կը կոչէր զայն Ատամ Սմիթ. մարդն փոխանակելու ձիրքովն է ստեղծուած, ձիրք որ ամենէն նախնական համակենցաղ վայրենի ցեղերու մէջ իսկ արդէն իյայտ կուգայ (*), եւ որ տակաւ կը զարգանայ քանի որ մարդիկ վայրենութենէ դուրս կ'ելնեն, եւ իւր կարգին կը զարգացնէ մարդկային ընկերութիւններն, կ'երագէ նոցա յառաջդիմութիւնքն:

Քիչ մ'առաջ տեսանք թէ ինչպէս մարդկային կարողութեանց եւ տրամադրութեանց զանազանութենէն, եւ աշխարհաց ու կլիմաներու բնութեանցն ու սեպհական հարստութեանց տարբերութենէն բնապէս յառաջ կուգար արուես-

(*) Ձոր օրինակ, երբ, թէն ցեղին գլխաւոր աշխատութիւնք եւ արդիւնք հասարակաց են, երկրորդական պարագայից մէջ՝ մին փոխանակէ մի աղեղ մի ուրիշի որոյ յաւելուածին կամ խեցիէ մի զարդին հետ, եւն:

տից, զբաղմանց այլեւայլութիւնն: Տնտեսագիտութիւնն ԱՆԵՍՏՈՒԹԵԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄ՝ անունը կուտայ այս ընկերական երեւութին, եւ կը համարի զայն մին ի հզօրագոյն պատճառաց ճարտարութեան զարգացման, այն է մարդկային գործունէութեան յառաջդիմութեանն իւր ամէն ձեւոց տակ, եւ կը գիտէ թէ որքան աւելի յառաջ մղուի այդ բնական բերում, որքան կոտորակին եւ բազմապատկին արուեստք, որքան նոյն իսկ ճարտարութեան մի եւեթ ճիւղին մէջ գործողութիւնք զատուին բաժնուին՝ տարբեր անձերէ ի գործ դրուելով, այնքան եւս արագ է արուեստից եւ գիտութեանց յառաջդիմութիւնն, այնքան առատ եւ ընտիր կը լինի արտադրութիւնն ամէն կարգի օգտակարութեանց, այնքան վաճէլքն կը լինի դիւրագին, եւ վերջապէս կը նկատէ զայն ինքնին իբր մի հրաշալի մեքենայ, որ անհնարին ապօգուտից մղում եւ արգասաւորութիւն կ'ընծայէ մարդկային աշխատութեան, մարդկային քաղաքակրթութեան: Ատամ Սմիթ այսու սկիզբ կ'ընէ իւր հոյակապ գործոյն, կ'ուսումնասիրէ զայն իւր պատճառաց եւ հետեւութեանց մէջ եւ կերպիւ իւրիք հիացմամբ կը խանդավառի ի տես արդեանցն որ կը յաղթեն երեւակայութեան:

Որդարեւ, աշխատութեան բաժանման օրինօք է որ մարդկային ընկերութիւնն իւր մէջ բաժնած է իւր մարմնական եւ հոգեկան բազմադիմի պիտոյքն գոհացնելու բազմամասն՝ կնձռալի եւ դժուարին գործն, եւ մասնաւորելով աշխատութիւններն ըստ անհատից, ըստ ազգաց, ըստ երկրաց, կարող եղած է առանձին փութով մշակել մէն մի արուեստ, մէն մի գիտութիւն, յառաջ բերել մասնագէտներ, տակաւ յաւելուլ իւր ներգործութիւնն ի վերայ բնութեան, տարածել իւր ճարտարութեան սահմաններն, ընդլայնել հորիզոնն իւր մտաց, եւ վայրենի եւ բարբարիկ կեանքի թշուառութեան՝ որով սկսած է՝ փոխանակել քաղաքակիրթ կեանքն ու նորա հազարումէկ դիւրութիւնքն, ճոխութիւնքն, նրբութիւնքն, մարմնոց եւ մաքի կերպակերպ անհամար վայելքներն: Առանց այդ բաժանման, ուր պիտի լինէին տիեզերաց սկզբան եւ մարդկային ճակատագրին գաղտնիքը քննելու անձնուէր փիլիսոփայներ, իւրեանց աղնուա-

կան խանդով մեր հոգիքն ելեկտրացնող բանաստեղծներ, երկրի ընդերքն եւ երկնից խորքն ուսումնասիրելու զբաղող գիտուններ, մարդկային յառաջդիմութեան նուիրական աւանդն ամէն նոր սերնդեան ձեռքին մէջ դնող ուսուցիչներ, գոյնին կամ քարին կամ ձայնին մէջ հոգի դնող գեղաճարտարներ, դնդերային աշխատութեան տեղ բնութեան անդգայ եւ անխոնջ զօրութիւնները դնող մեքենագէտներ եւ հնարիչներ, սեփականութիւնն յարգել տալու եւ ապահովութիւն արտադրելու յատուկ պաշտօնն ունեցող մարդիկ, օգտակարութիւնքն տեղափոխելու եւ զայնս պիտոյից տրամադրութեան տակ դնելու միայն պարապող անձինք. եւ առանց կառավարութեան, վաճառականութեան, մեքենայից, գեղարուեստից, ուսուցչաց, գիտնոց, բանաստեղծից, իմաստասիրաց, ո՛ւր կը լինէր մարդկութիւնն, ո՛ւր կը լինէին արուեստը, նոյն իսկ անոնք որք ամենէն նախնական պիտոյից դոհացման կը ծառայեն: Սորա համար աշխատութեան բաժանումն աստիճանաչափ մ'է՝ ազդերու եւ քաղաքաց զարգացման, եւ մինչ յետեալ ժողովրդոց կամ գաւառաց մէջ նպարավաճառն է միանգամայն ստիւրիչ, գինեվաճառ, մանրավաճառ, հասարակաց գրադիր եւ զանգակահար, կամ դպրոցի դասատուն միանգամայն մայրենի լեզուի, գրի, թուաբանութեան, աշխարհագրութեան եւ այլ բազում իրաց ուսուցիչ ու կառավարիչ ու երաժիշտ է, (յատկութիւնք որ մեր ալ ուսուցիչներէն կը պահանջուին ընդհանրապէս), յառաջագէտ զարգացեալ քաղաքաց մէջ կան առանձին վաճառատունք կոփի, թէյի, ձիթոյ, քացախի, եւ կան մասնագէտ առանձին ուսուցիչք ազգային լեզուին պատմութեանն ու գրականութեան:

Բայց աշխատութեան այս բաժանումը կարելի պիտի լինէր, ազնիւ ունկնդիրներս, առանց փոխանակութեան. — անտարակոյս ոչ, զի մէն մի մարդ պիտի ստիպուէր բաւել իւր անձին. մարդն անասնական վիճակէ չպիտի կարէր բարձրանալ: Ակներեւ կը տեսնուի թէ փոխանակութեան յարակից է աշխատութեան բաժանումը, նորա արդիւնքն է, թէ եւ իւր կարգին նպաստող նորա ընդլայնման, եւ իւր զարգացումը

կապուած փոխանակութեան միջոցաց դիւրութեան հետ. որքան փոխանակութիւնք անարգել եւ ընդարձակ ասպարիզի վրայ ի գործ դրուին, այնքան աշխատութիւնը կը բաժնուի եւ այնքան կ'աճին նորա օգուտք: Հոս, փակագծի մէջ, ձեր ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ այս բացայայտ ճշմարտութեանց սա կարեւոր հետեւութեան վրայ թէ հարկ է ապա որ ԱԶԱՏ ԼԻՆԻ ՓՈԽԱՆԱԿՈՒԹԻՆԸ, առեւտուրը, եւ թէ տնտեսագիտական ճշմարտութեան մը, հետեւապէս եւ հանրային ճշմարիտ շահուց դէմ կը մեղանշեն մաքսային արգելիչ տնօրինութիւնք, կիրարկութիւն պաշտպան դրութեան, որ իբր նպատակ ունի թեւարկել ազգային ճարտարութեանց: Արգելու ազատ փոխանակութիւնն, ազգէ առ ազգ, երկրէ առ երկիր տուրեւառիկ յարաբերութիւնքն ո՛չ միայն բռնաբարել է աշխատութեան ազատութիւնն որ առաջինն է իրաւանց — զի փոխանակել գործել է —, այն է՝ ոչ միայն արդարութեան տեսակէտով մերժելի է, այլ եւ մերժելի է օգտակարութեան տեսակէտով: Միթէ կարելի՞ է տեղական գործունէութեան ամէն եղանակներն հաղորդ ընել պաշտպանութեան մը շահուց. ո՞չ ասպաքէն յօգուտ ոմանց (զի օգտուողք միշտ ոմանք են, խումբ մի արուեստագետք եւ հողատեարք) ստիպել է զսպառող՝ որք ամէնն են՝ սուղ եւ գէշ գնել ինչ որ պիտի ստանային օտարէն աժան եւ ընտիր: Յետոյ, անգիտել է թէ արտադրութիւնք արտադրութեանց հետ կը փոխանակին եւ թէ օտարէն գնելու համար պէտք է փոխարէն տալ նմա մեր ճարտարութեան արդիւնքներէն:

Աշխատութեան բաժանում մը կայ մարդոց մէջ, աշխատութեան բաժանում մ'ալ կայ աշխարհաց եւ քաղաքաց մէջ. սորա եւս ունին իւրեանց արտադրական ուրոյն կարողութիւններն. բնութիւնն ո՛չ հաւասարապէս սխառ է ամենուրեք իւր գանձեր եւ ո՛չ ալ միեւնոյն հանգամանքներն տուած է ամէն ժողովրդոց. աստ երկրին արուց մէջ ոսկեհանքաց ճոխ երակներ դրեր ծածկեր է, անդ բովք արծաթոյ. հոս երկաթ, հոն պղինձ, անդին ադամանդ. սա սարարտարօտ գաւառ մասնաւորապէս յարմար գործեր է անասնաբուծութեան, զայն՝ արմուեաց մշակութեան: Հանքածուխն առատ եւ ընտիր է յԱնգլիա, գինին ի Գաղիա եւ ի Թուրքիա,

մուշտակն ի Ռուսիա, բամբակն ու բրինձն ի Հնդկաստան, քարձէթն ու արմոխք ի Միացեալ-Նահանգս, թէյն ու մետաքսն ի Չինաստան, բուրդն ու կաշին յԱւստրալիա եւ ի Նոր-Չէլանտա: Նրբաճաշակ իրք, արդուղարդի առարկայք գեղեցիկ եւ դիւրին կը ճարտարուն ի Բարիզ, մետաքսեղէնք ի Լիոն, ժամացոյցք ի Քլէրքընվիլլ եւ ի Ժընէվ, դանակներն ի Շէֆիլդ, գրիչներն ի Պիրմինկամ, սիւսածանեկք ի Պրուսսա, գորգք ի Զմիւռնիա: Գերմանայիք գիտուն են մանաւանդ ու ռազմագէտք: Գաղիացիք պերճախօս են մանաւանդ ու արուեստագէտք: Իտալացիք գեղաճարտար են մանաւանդ: Անգղիացիք քաղաքագէտ են մանաւանդ ու մեքենագործք, եւլն. եւլն: Այսպէս կը տեսնեմք թէ իւրաքանչիւր աշխարհ, նահանգ, քաղաք եւ ժողովուրդ ունի իւրեան յատուկ ձիրքեր, առանձինն յարմարութիւններ որովք աւելի լաւ եւ դիւրին եղանակաւ կ'արտադրէ, կը ճարտարէ այս ինչ կարգի հարստութիւններ, կը մատուցանէ այս ինչ կարգի ծառայութիւններ: Արդ, երբ իւրաքանչիւրն ջանալով մանաւանդ արտադրել զայն ինչ զոր ստեղծագործելու դիւրութիւնքն ունի, ամէն ազգք եւ աշխարհք, եւ գաւառք, եւ քաղաքք փոխանակեն ազատօրէն միմեանց մէջ իւրեանց արդիւնքներն, ո՞չ ապաքէն ամենեքին միանգամայն կ'օգտին, ամէնքն այլ ամէն իրաց աղնիւն ու աժանն (զի ինչ որ դիւրութեամբ եւ առատութեամբ կ'արտադրի՝ կը լինի բնականաբար դիւրագին) կը վաճէն. ամենուրեք կը խրախուսին կ'օգեւորին անցնիւր միջավայրի յատուկ ճարտարութիւնքն, կը զարգանան. կը զարգանայ ապա հաւաքապէս մարդկութիւնն շնորհիւ ուժոյ այն ընդարձակ ընկերակցութեան զոր ազգք եւ ժողովուրդք գոյացուցած կը լինին ազատ փոխանակութեամբ եւ աշխատութեան ընդարձակագոյն բաժանմամբ, եւ ամենուրեք կը տիրեն առատութիւն, բարօրութիւն եւ խաղաղութիւն. այո՛, խաղաղութիւն եւս, զի սրջափ յաւելնան յարաբերութիւնք իմէջ ազանց եւ աշխարհաց, սրջափ աւելի կապակցին, կնճռոտին, զիրարին չահք, այնքան եւս երկիւղալի ահագին կը լինի սլատերազմն, հետեւապէս եւ զգուշալի ու երթալով առաւել հազուադէպ: Փոխանակութեան եւ աշխատութեան բաժանման օրինաց ծայրագոյն

արգասիքն կը լինէր այս. եւ դէպ յայս կ'ընթանայ մարդկութիւնն անդամադրելի մղմամբ, հակառակ ամէն ցամաքային, ծովային, գաղթային արգելիչ կամ սեղմիչ օրէնքներու որք այլ եւ այլ ժամանակաց մէջ եւ ցայսօր իսկ դժրուած են ու կը դժուրին իշխանութիւններէ, զի յառաջդիմութեան ընթացքն իսկ է այդ, եւ յառաջդիմութիւնը չի կասիր, այդ նախախնամական օրէնքը հարկ է որ կատարուի: Միեւնոյն ցեղի մէջ անհատէ առ անհատ պարզ փոխանակութեամբ սկսած է այս ընթացքն, եւ թէ այսօր ո՞ր հասած է այն՝ կը տեսնէ ամէն ոք եթէ ակնարկ մի ձգէ միայն իւր վերայ եւ խորհի իւր հազուատը կազմող այլ եւ այլ նիւթոց վերայ: — « Ամէն ազգ, կ'ըսեն, պարտի բաւել իւր անձին, անկախ լինել օտարէն. » Էհ, պէտք էր ուրեմն որ ամէն ազգ գտնարէր յինքեան ամէն այլ ազգաց հանգամանքներն. պէտք էր որ մի եւեթ լայնութեան աստիճանի տակ համախմբէին ամէն կլիմայք, հողագունտն իւր ամէն մասանց մէջ պարունակէր միեւնոյն ձոխութիւնքն. անկարելին պահանջել է այդ: Իսկ եթէ այդ խօսք կը նշանակէ թէ ամէն ազգ պարտի գոհանալ այնու զոր ինք կարող է ի գոյ ածել իւրուրոյն հնարիւք, քաղաքակրթութեան արդի աստիճանին մէջ այդ եւս կը լինէր զանկարելին խնդրել, զի ո՞վ կրնայ յաւակնիլ յետս ընդ կրուկն դարձնել յառաջդիմութեան կողակն: Ուժեւորու միութիւնն ո՞չ երբեք կրցած է չարիք արտադրել. ընկերակցիլ՝ զօրանալ է. մրցիլ ալ զօրանալ է. թո՛ղ նա միայն վախնայ որ չունի աշխատելու եւ մրցելու կորով: Այս փակադիծը գոցելէ յառաջ, կ'ուզեմ ճշմարիտ հաճոյք մը պատճառել ձեզ՝ յառաջ բերելով աստ հուշակաւոր Անգղիական հակապաշտպան դաշնաւորութեան, ոյր հոգին եղաւ Ռիչարտ Գոպարն, մեծագոր առեւտրականներէն միոյն, Ուիլեմ Ծօքսի, օտարէն անկախութեան պահանջման վրայ միթիւնիկ մը մէջ արտասանած հետեւեալ խօսքերն՝ որ այնքան իրաւացի են որչափ հանճարեղ ու զուարճալի. « Անկախ ըլլալ օտարէն՝ հողատէր աղնուապետութեան սիրելի բնաբանն է. բայց ի՞նչ է ինքն, այդ աղնուական սեպուհն, այդ փաստաբանն ազգային անկախութեան, այդ ոխերիմն որ եւ է արտաքին կախման: Քննենք իւր կեանքն: Ահա գաղիացի խոհարար մը

որ տիրոջ համար կը պատրաստէ ճաշը եւ զուիցերացի սպաս-
եակ մ'որ զտէրը կը պատրաստէ ճաշի: Ազնուախալ Տիկինն,
որ նորա ձեռքը կ'ընդունի, համակ չոզոզուն է մարգարիտ-
ներով որք ոչ երբեք գտնուեցան բրիտանական ոստիկներու
մէջ, եւ փետուրն որ կը ճօճի նորա գլխոյն վրայ՝ ոչ երբեք
մասն կազմեց մի անգղիական հնգկահաւի սլոնին: Իւր սե-
ղանոյն մսերն Պեյճիկայէն կուգան, գինիներն Հոնոնսէն կամ
Հոնսէն: Իւր աչերն կը հանգչեցնէ Հարաւային Ամերիկայէն
եկած ծաղիկներու վրայ, եւ իւր հոտոտելեաց կը պարգեւէ
Հիւսիսային Ամերիկայէն եկած տերեւի մը ծուխը: Իւր սիրե-
լագոյն ձին արաքսական տոհմէ է, եւ շունը Սուրբ—Բեռնարդ-
եան ցեղէ: Իւր նկարասրահն ձոխ է փլանսն պատկերներով ու
յուշակական արձաններով: Եթէ ուզէ զբօսելու՝ կ'երթայ լեւել ի-
սալացի երգիչներ որ կոկորդիսին կը պատուեն գեղականական
երաժշտութեամբ, եւ այս ամենուն ետեւէն կուգայ փրանսա-
կան պալէդ մը: Եթէ դատաւորական աստիճանի բարձրա-
նայ, իւր ուսը զարդարող սպիտակ աքիսը ցայն վայր չէ երե-
ւած բրիտանիկ անասնոյ մը կոնակին վրայ: Իւր միտքն իսկ
եկամուտ գոյնագոյն մասանց հաւաքածոյ մ'է: Իւր փիլիսո-
փայութիւնն եւ իւր բանաստեղծութիւնն կուգան Յունաս-
տանէն եւ Հոռնէն, իւր երկրաչափութիւնն՝ Աղեքսանդրիայէն,
իւր թուագիտութիւնն՝ Արաքիայէն եւ իւր կրօնքն՝ Պաղես-
տինէն: Անդատին որբանէն, իւր նորաբոյս ակուայներն սնդեց
Հնդկային ծովու բուստի վրայ, եւ, երբ մեռնի, Գարու-
րայի մարմարիոնն պիտի կանգնի իւր գերեզմանին վրայ: Եւ
ահա այս մարդն է որ կ'ըսէ. Անկախ ըլլանք օտարէն:

Տիկնայք եւ Տեարք, խօսիլ փոխանակութեան առաւե-
րութեանց վրայ՝ խօսիլ է այն կարեւոր պաշտօնին վրայ զոր
գրամը կը կատարէ անտեսական աշխարհին մէջ. երբ կ'ըմ-
բռնենմք ընդարձակութիւնն փոխանակութեան դերին՝ ապա
եւ կը հասկնամք թէ որչափ մարդկային յառաջդիմութիւնն
պարտական է գրամոյն, որ գործին ու գիւրացուցիչն է փո-
խանակութեան: Առանց անոր արդարեւ մարդիկ պիտի կըր-
նային փոխանակել, բայց որչափ անձուկ սահմանի մէջ եւ ինչ
անկատար եղանակաւ. առանց անոր մարդկութիւնը պիտի

մնար պարզ փոխանակութեան (լոօ) շրջանին մէջ յորմէ ըս-
կըսաւ եւ յորում փոխանակութիւնը տեղի կ'ունենայ ուղղակի
երկու արտադրութեանց մէջտեղ, որպէս ցարդ կը տեսնուի
վայրենի ցեղերու մէջ: Առաջին մանկական քայլք, կոչու նա-
խաձեւն առեւտրոյ, որ տարրական ընկերութեանց միայն
կրնայ պատշաճիլ եւ որ տեղի կուտայ ու կ'անհետի՝ քիչ
մ'որ պէտքերը բազմաճան, զբաղմունք բաժանին ու զա-
նազանին եւ փոխանակելու հարկն առաւելու: Դրամն՝ իբր
անպէտ միջնորդ՝ բառնալ առաջարկողներ — զի եղած են այս-
պէս խորհողներ — կրցած են երեւակայել բոլոր այն դժուա-
րութիւնքն, կորուստներն եւ անհնարութիւնքն որոց պիտի
ենթարկուէր առեւտուրն մի այդպիսի գործւոյ բացակայու-
թեամբ: Ենթադրեցէք, խնդրեմ, մի մշակ որ պէտք ունե-
նար զոյգ մի եզան. — ցորենոյ գրիւններ պիտի փոխադրէր
նա ի հրապարակ՝ յուսով գտնելու եւ գնելու իւր խնդրածն
փոխարէն իւր ցորենոյն. ենթադրենք դարձեալ թէ պա-
տահէր մի եւ նոյն տեղ մարդու մ'որ ուզէր ձեռքէ հանել
երկու եզներ. բայց ի՞նչ պիտի ընէր երբ եզանց տէրն ոչ թէ
ցորենի՝ այլ կօշիկ պէտք ունենար. պիտի փնտռէր մէկն որ
կօշիկ ունենար եւ ուզէր զայն ցորենոյ հետ փոխանակել՝
որպէս զի յետոյ կօշիկ փոխարէն ստանար եզներն. բայց ե-
թէ կօշիկարն գլխարկի կարօտէր, ի՞նչ պիտի ընէր ցորե-
նատէրն. ի՞նչ կնճիռ, ի՞նչ տագնապ: Եւ յետոյ, ի՞նչպէս
կարելի պիտի լինէր որոշել թէ քանի՞ գրիւ ցորենն համար-
ժէք է մի զոյգ եզան կամ թէ մի զոյգ կօշիկ որքան գլխարկ
կարժէ. — եթէ զոյգ մի կօշիկ կէս գլխարկ միայն արժէր,
ի՞նչպէս կարելի կը լինէր այդ երկու արժէից փոխանակու-
թիւնն, քանի որ գլխարկն բաժնուելու ընդունակ վաճառք
մը չէ: Բաց աստի, թերեւս հեռուն, տարբեր հրապարակի
վրայ գլխարկավաճառ մը նոյն պահուն ցորենոյ պէտք ու-
նէր. ի՞նչպէս մշակն կարէր գիտել զայդ, եւ այդ կրկին օգ-
տակարութիւնք ինչպէս կրնային միմեանց հետ յարաբերու-
թեան մէջ դրուիլ. անլուծանելի հանգոյցք: Ահա այդ կըր-
նային կուգայ լուծել դրամն, կուգայ շարժում դնել ան-
շարժութեան մէջ, ազատ ընթաց տալ արտադրութեանց,
օգտակարութիւնքն դնել առընթեր պիտոյից, հաւասարել

փոխանակեալ արժէքներն, հաւասարել նաեւ պէտքերն :

Ապաքէն դրամն, իբրեւ դերազանց՝ ընդհանրապէս ընդունուած վաճառք, կը ներկայանայ ամենուրեք եւ կը գնէ ամէն փոխանցելի օգտակարութիւն . արտադրողն յօժարակամ կը յանձնէ իւր աշխատութեան արդիւնքն փոխարէն անոր, վասն զի նաեւ մի ուրիշն յօժարակամ պիտի մատուցանէ իրեն փոխարէն անոր այն իրերն կամ ծառայութիւնքն որոց պէտք պիտի ունենայ . փոխանակութիւնն, երկու մասանց՝ վաճառման եւ գնման՝ բաժնուելով, հրաշալի դիւրութիւն մը եւ արագութիւն մը կ'ստանայ : Իրերն ու ծառայութիւնք, փոխանակուելով այդ հարստութեան հետ եւ չափուելով միեւնոյն չափով, դիւրաւ կը համեմատուին միմեանց մէջ, եւ կարելի կը լինի, զոր օրինակ, գիտնալ թէ մէկ լրագրական յօդուած քանի հոխայ գետնախնձոր կ'արժէ կամ թէ մէկ ժամ դաշնակահարութիւն քանի ժամ կառքով շրջագայելու համարժէք է : Դրամը դարձեալ, իբրեւ ի մանր մասունս՝ կոտորակելի հարստութիւն, առանց որ մասունք կորուսանեն իրենց համեմատական արժէքն, արժէքի ամէն աստիճաններուն կրնայ հաւասարակուիլ, պատշաճիլ ամենազգի գնումներու, եւ ոչ եւս կը մնայ փոսնդ անհաւասար փոխանակութեանց, ոչ եւս անկարելութիւն փոխանակութեան :

Միջոցն իւր անհուն թեւերը կը բանայ Աշխատութեան . աշխատաւորն կ'արտադրէ անհոգ, փոյթեռանդն, ոչ եւս ոտնակապեալ նեղ միջավայրի մը պէտքերէն, վստահ թէ ուրեք միջոցին մէջ մէկը կ'սպասէ այն հարստութեան զոր կը կերտէ իւր ճարտարութեամբ, եւ թէ դրամն՝ որոյ հետ պիտի փոխանակէ զայն՝ մի կողմէն պիտի ծառայէ իրեն իւր աշխատութիւնն փոխարկելու դիւրաւ իւր այլազան պէտքերը դոհացնող պիտանութեանց եւ միւս կողմէն իւր արտադրութիւնն ձեռնէ ի ձեռն տանելու հասցնելու այն անձանքին որ կ'սպասէր նմա : Խորհրդաւոր յօդուած եւ աջակցութիւն չահուց եւ պիտոյից որոց կապը կը հիւսէ դրամը :

Դրամն զմիջոցը բացաւ աշխատութեան առջեւ, բացաւ

նաեւ ժամանակը, եւ կարելի դորձեց ԽՆԱՅՈՂՈՒԹԻՒՆԸ : Ի՞նչ է խնայողութիւնը . — աշխատութեան արդիւնքն որ անմիջական սպառումէ զերժանելով կը դիզուի ի վայելս ապագային : Նախահոգութիւնն ապագային համար՝ մի զգացում է ընտանի մարդկային էակին . ներկային պիտոյքն ու հաճոյքն չեն ինքնակալեր առանձինն մարդոյն վերայ . նա կը խորհի ապագային վերայ . նա առաքինութիւնն ունի յապաւելու ներկային վայելումներէն, զոհելու ներկային ապահովելու համար զապագայն . մարդն, էակ ազնուական, ոչ միայն կը խորհի իւր անձն, այլ եւ իւր զաւակներն՝ նոյն խնդրէր դեռ չեն եկած ի լոյս, եւ իւր զաւակաց զաւակներն . եւ յօժարակամ կ'ուզէ զեղջել իւր հաճոյքներն, նուազել իւր սպառումներն, խնայել իւր արտադրած հարստութիւններէն՝ որպէս զի պատրաստէ անոնց բարօրութիւնն որ իրմէ վերջ պիտի դան : Արդ, տեսէք, ազնիւ ունինդ իրներս, դրամն խնայողութեան ալ միջոց մ'է : Եթէ չլինէր դրամն, ի՞նչպէս կարելի էր որ մեր արտադրած կամ սպառած նիւթոց մանր մասունք դիզուէին եւ անցնէին սերունդէ ի սերունդ, մեծ մասամբ վաղանցուկ եւ դիւրեղծանելի առարկայներ : Բայց հոն է դրամն . աշխատութեան խնայեալ արդիւնքն, զոհողութիւնն՝ այդ ձեւոյն տակ՝ զանմահութիւն կ'զգենու, մաս առ մաս կ'աւելնայ, կ'աճի, կը բարգի, ժամանակին աւերիչ զօրութիւնը կը քոմահէ . աշխատութեան քիրտն է այն որ, օր առ օր, շիթ առ շիթ հոսելով, կը փոխուի կը պնդանայ ի մշտապէս յանկործան հարստութիւն, եւ այսպէս ձեռք ձեռքի կուտան անցեալն ու ապագայն, կ'աջակցին միմեանց ժամանակը, երկտասարդ տիոց կորովն կ'օժանդակէ ալեւութի տկարութեան, եւ նախահայրն ի ձեռն ժառանգութեան դեռ կը շնչէ, կ'ապրի իւր հեռաւոր սերնդոց մէջ, կ'աշխատակցի անոնց, կը սիրէ կը հոգայ զանոնք : Աւելին կայ . կարելի դորձելով խնայողութիւն, դրամը կ'ստեղծէ նաեւ ԴՐԱՄԱՎԵՐՈՒԹՅՈՒՆ որ դուստրն է խնայողութեան, դրամադուրսը, այսինքն մին արտադրութեան երրեակ դորձիններէն : Դիտէք, Տիկնայք եւ Տեարք, թէ մարդն ո՞ր եւ է հարստութիւն, ո՞ր եւ է օգտակարութիւն հաստեղու համար երեք բանի կը կարօտի . Բնական գործիչներու (որպիսիք են հող, օդ, ջուր, լոյս, արեւու

ջերմութիւնն եւն), Աշխատութեան եւ Դրամագլխոյ. սոքա են որք կը կոչուին երբեմն ԳՈՐԾԻՔ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄ ՃԱՐՏԱՐՈՒԹԵԱՆ : Առանց բնութեան զօրութեանց ոչ ինչ կարող եմք գործել : Առանց աշխատութեան, առանց ի կիրարկանելու մեր ֆիզիքական եւ բարոյական զօրութիւնքն՝ անօգուտ կը լինին բնութեան զօրութիւնք, անօգուտ կը մնայ լաւագոյն պայմաններով օժտեալ երկիրն : Բայց հարկ է նաեւ որ դրամագլուխն միանայ բնութեան զօրութեանց եւ մարդկային աշխատութեան հետ, որպէս զի արդիւնաբեր լինի նոցա գործակցութիւնն . իսկ դրամագլուխն է խնայեալ՝ դիզեալ հարսութիւնն որ կը ծառայէ արտադրելու միւս հարսութիւն : Հակառակ ուրեմն այն ամբաստանութեանց, որովք դրամագլուխն կը մեղադրուի ըլլալ թշնամին աշխատութեան, ընկերութեան մեծ մասին չուսուցեալ հեղինակն, մի անգութ բռնաւոր, հզօր ընկեր մ'է նա աշխատութեան, որ չէ կարող բողբոջին անցնիլ անկէ, նոյն իսկ լինի այն որսորդին աղեղն ու նետն, փայտահարին կացինն : Դրամագլուխն փրկիչ մ'է . բարերար զօրութիւն մ'է այն . դրամագլուխն արօրն է որ կը դիւրէ այնքան հողագործին աշխատութիւնը . դրամագլուխն առաջաստն է որ ազատութիւն տուաւ այնքան գերիներու . դրամագլուխն կարի մեքենան է որ հաց կուտայ սա պարկեշտ աղքատ աղջկան որ իւր ծեր մայրը կը խնամէ . դրամագլուխը շոգեշարժ մեքենայներն են, երկաթեայ հարկերթեւեան հսկայներ, որք հազարաւոր մարդոց կը խնայեն գնդերային աշխատութիւնն ու միջոց կը հայթայթեն մտային աշխատութեան, եւ որոց շնորհիւ ամենէն աղքատիկ խոնարհ յարկին մէջ կը փայլի սպիտակ կտաւն ու կը ճառագայթէ Աստուածաշունչն . դրամագլուխն սա ցանցն է երկաթեայ ուղիներու որ միջոցը կը կարծէ ու ժամանակը — այն միւս մեծ դրամագլուխը — կը յաւելու . դրամագլուխն գիտնոյն գանկին մէջ համբարեալ հմտութիւնն ու արուեստագիտին մատանց վրայ գումարեալ յաջողութիւնն է, երկուքն այլ հրաշից ծնող . դրամագլուխն ճարտարութիւնն է իւր նախնական նիւթերով եւ գործիներով . վաճառականութիւնն է իւր համայն հարըստութեամբ՝ վաճառելի իրաց եւ փոխադրական միջոցայ

ամբողջութեամբն . վարկն է որ կ'արգասաւորէ կարողութիւններն ու կ'երազէ արտադրութիւնն : Միթէ կարելի է թուել ամէն ինչ որ ճարտարական՝ արտադրական յառաջդիմութիւնն, անհատից եւ ազգաց ճոխութիւնը կը սլարտի այդ մեծ զօրութեան, դրամագլխոյն : Նա՛ ազատագրեց միջին դարու ստրուկ ժողովուրդն . նա՛ արդի գործաւորութիւնն ոտն առ ոտն պիտի բարձրացնէ, գոյանալով տակաւ անոր հանապազօրեայ զոհողութիւններէն եւ կուտակուելով խնայողութեան արկղերու մէջ :

Ահաւասիկ դրամն իւր պաշտօնին եւ իւր կիրառման հետեւանաց բոլոր ընդարձակութեան մէջ նկարագրուած : Իրաւունք ունի ուրեմն իօժէն Բէլլեան, յառաջդիմութեան այդ աւիւնոտ առաքեալն, յափշտակեալ գոչելու . «Մետաղ արքայական, բարերար թաքուն, նիւթեղէն ոգիդ աշխարհի, մարմնացեալ ճառագայթի փայլիւնին մէջ, աստուածային փոշի, կայծ արեգական՝ ինկած յերկիր առ մեր ճակատագիրն բարեկամութեան օրուան մի մէջ... (*)»

Բ.

Այս մետաղ բառը գործածելէ զգուշացանք ցայս վայր, եւ այս առանց նպատակի չէր . դրամն համանիչ չէ ըստ ինքեան ոսկոյ եւ արծաթի . այդ բառի տնտեսագիտական նշանակութիւնն է վաճառք որ կը ծառայէ իրրեւ ընդհանուր չափ արժէից եւ միջնորդ փոխանցմանց : Թանկագին մետաղը, ոսկին եւ արծաթն, են, այո՛, որ ի հին ժամանակաց կոչուած են կատարել այդ դերն եւ վերջնապէս իրենց սեփականած, վասն զի, որպէս քիչ յետոյ պիտի բացատրենք, նոքա ամենէն աւելի իւրեանց վրայ կը միացնեն առ այդ կարեւոր հանգամանքներն, բայց այլ նիւթեր, այլ եւ այլ տեղեաց եւ ժամանակաց մէջ, վարած են դրամի պաշտօն : Էրբեմն կար կենդանի-դրամն, որպէս կը հաստատէ Պէռնարտաքիս, եւ որպէս կը մեկնէ Սմիթ Հոմերոսի այն հատուածն ուր նախնի ժամանակաց վիպասանն Դիոմեդեայ զրահքն կ'ար-

(*) Profession de foi du XIX siècle.

ժեցնէ ինն եղ, իսկ Գլաւիոսինն հարիւր եղ(*). ապա կար ժամանակ ուր Աթէնքի մէջ արջառներն էին դրամ: Այսպէս էր հաւանականաբար եւ ի Հռոմ, ուր յետոյ գործածութեան մոտո՞ւ պղինձ դրամներն կը կրէին ոչխարի մը պատկերն եւ ունէին սոյն արժէքն, որով pecunia (դրամ) բառն իւր ծնունդն առաւ pecus (հօտ, նախիր) բառէն: ՅԱնգղիա ալ սաքսոնեան թուականին պատմագիրք կը խօսին, կ'ըսեն, յաճախ կենդանի-դրամի (living money) մը վրայ, որ օրինօք արտօնեալ էր եւ որ ուրիշ բան չէր բայց եթէ գերի եւ արջառ որով կարելի էր վճարել ո՞ր եւ է վաճառք իշխարքութեան: Յայս պէտս ի կիր արկեալ կը գտնեմք դարձեալ մուշտակներն ի Սիպերիա եւ ի Քանառա, կալին ի Ռուսիա մինչեւ ցՊետրոս Ա., թէյն Չինական թաթարիստանի մէջ, աղն յեթովպիա, ի Սուլթանա եւ ի Մեքսիկա: Գարօղին (ուխքի). Եւրոպացւոց ձեռքին մէջ ծառայեց իբրեւ դրամ՝ նախնական ցեղից հետ իւրեանց յարաբերութեանց մէջ: Արիւիկէի բոլոր առեւտուրն կը կատարուի այսօր յԱնգղիա գործեալ կապոյտ բամբակեայ կտաններով որք կ'ինն անունն ստացած են. — բամբակեայ կ'ինններ: Մալտիւեան եւ այլ մէկէ աւելի կղզեաց, որպէս եւ Հնդկաստանի եւ Արիւիկէի բազում մասանց մէջ եւ առ վայրենիս Ամերիկայի խեցիներու ինչ ինչ տեսակներ, յորոց մանեակներ ու ապարանջաններ կը շինեն, կը գործածուին իբրեւ մանր դրամ: Գալով հասարակ մետաղներու, գիտեմք թէ Լիւուրգոս սահմանեց երկաթեայ դրամ ի Սպարտա: Աթենացիք եւ Սիրակուսացիք ունեցան անաղեայ դրամներ. առաջին մետաղեայ դրամք Հռոմի մէջ էին պղնձեայ: Նոյնպէս սկովփիացի ուղեւորն՝ Մուսկո Բառք գտաւ անաղեայ ստակ Մալայեցւոց եւ Չինացւոց քով եւ երկաթեղէն՝ ի Սենեկամպիա: Թէ եւ դուն ուրեք պատահեալ, բայց անօրինակ չէ կապարեայ ստակ:

Սակայն, անկիրթ ու կիսակիրթ ժողովրդոց ու դարուց

(*) Անդ Ջըրոանեանն Արամազդ ըզԳլաւիոսի Սափեայ ըզխելս,

Որ ըզգէնս իւր ընդ Տիգեան Դիոմեդեայ փոխանակեաց՝

Ձոսկեղէնսն ընդ պղղլնծիս, զհարիւրեզնեանսն ընդ իննեզնեանս: (Իլ. 2.

մէջ սահմանափակ կերպիւ ի կիր արկեալ, ո՞չ մին ի սոցանէ կրնար բաւել քիչ շատ ընդլայնեալ յարաբերութեանց, զի ո՞չ մին կրնայ կատարելապէս պատասխանել դրամի գաղափարին. ուստի եւ ի վաղ ժամանակաց ի կիր առնուեցան ոսկին եւ արծաթն քաղաքակրթութեան մէջ թեւակոխող ազգերէ, նախադաս համարուեցան քան զամէնն եւ ընդունուեցան տիեզերապէս: Ինչո՞ւ համար. — դիւրին է այս հարցման պատասխանել երբ խորհինք թէ ինչ պայմաններ պարտի ընդ դրամ լինելու սահմանեալ նիւթն: Նախ եւ յառաջ, հարկ է, այնպէս չէ, որ այդ նիւթն ինքնին արժէք մ'ունենայ, ներքին յատուկ արժէք մը, արդիւնք իւր օգտակարութեան եւ արտադրական ծախուց, այսինքն նա համարժէք մի լինի, ո՞չ թէ լոկ նշան մ'արժէից՝ այլ եւ գրաւական մը, որպէս զի ամէն ոք յօժարի նորա փոխարէն յանձնել իւր արտադրութիւնն կամ ծառայութիւնն: Այդ նիւթ պէտք է որ լինի անապական, եւ իւր արժէք՝ ոչ գերախփոխ, զի յայնժամ չէ կարելի պահել զայն ընդ երկար, խնայել: Այդ նիւթ պէտք է որ ինքն ինքեան հետ նոյն լինի ամենուրեք, քանզի՝ հակառակ պարագային մէջ չէ կարող ընդհանուր չափ մ'ըլլալ: Պէտք է որ փոքր ծաւալի մէջ մեծ արժէք պարունակէ, ապա թէ ոչ հարկ կը լինի ծանր բեռներ փոխադրել քիչ շատ կարեւոր գնում մը ընելու համար: Պէտք է որ բաժանելի լինի, եւ մասունք պահեն իւրեանց համեմատական արժէքն ու ժողովուրդով վերակազմեն ամբողջին արժէքն, որպէս զի ամէն աստիճանի գնմանց կարենայ պտտաճիլ անվնաս: Վերջապէս, հարկ է որ յարմար լինի ընդունիլ պաշտօնական դրոշմ մ'որ երաշխաւորէ իշխոն ու ազնուութիւնն, եւ ինքնին յատկութիւնն ունենայ դիւրաւ մատնելու նենգութիւնն, ապա թէ ոչ պէտք կը լինի իւրաքանչիւր գործառնութեան՝ ծանրութիւնն ստուգելու եւ զօրութիւնը փորձելու գծաւորութեանց ենթարկուիլ:

Ահա դրամին յատկութիւնները: Արդ, ի մէջ ամէն նիւթոց, ո՞ր նիւթք կը գումարեն ինքեանս այս ամէն հանգամանքներն միանգամայն, եթէ ոչ ոսկին ու արծաթն, մետաղք պատուականք, տարերք անապականք, հոծք եւ կռելիք, զորս նախախնամութիւնն՝ նախահոգակ խորհրդով մը

գողցես՝ պատրաստած դրած է կանխաւ երկրին ալուց մէջ՝
ի պէտս այն տակաւ գարգանալի ընկերական կենաց որում
կը սահմանէր զմարդկութիւն։ Այլ նիւթեր այս յատկու-
թիւններէն այս ու այն կը կրեն իրենց վրայ, բայց զբոլորն՝
միայն ոսկին եւ արծաթն։ Պղինձն մետաղ մ'է օգտակար եւ
գլխաւ կը ձկնի ամէն ձեւի, բայց լինելով այժմ հասարակ ու
տոգին՝ չէ կարող համարժէք մ'ըլլալ, այլ առ առաւելն լոկ
ներկայացուցիչ նշան մ'արժէքի։ ուստի billon ը (որպէս կը
կոչուի զուտ կամ խառնեալ պղինձ դրամը) չէ երբեք ճշմա-
րիտ դրամ։ Ընդ ընթացք միայն կրնայ ունենալ։ Յորեանն
յարմար է մեծ եւ փոքր քանակութիւններ ներկայելու՝ լի-
նելով յոյժ բաժանական առանց ամենափոքր փնտսու, քանի
որ մէկ գրիւ ցորեանն կրնայ բաժնուիլ մինչեւ հատիկներու
եւ հատիկներն միանալով կը կազմեն վերստին գրիւն։ Բայց
ոչ ամենուրեք համասեւ է ցորեանն, զի ոչ մի եւ նոյն յատ-
կութիւններն ունին՝ զոր օրինակ՝ Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ
ցորեաններն։ Ենթակայ է խոնաւութեան ու փտութեան, եւ
բացի դողերէ մարդ պիտի ունենար մի այլ տեսակ չարածձի
թշնամի ցանկացող իւր հարստութեան, այն է առամն կրծող
կենդանեաց։ յեղակարծ փոփոխմանց կրնայ ենթարկիլ ցո-
րենոյ արժէքն, եւ վերջապէս կարեւոր դնումներու համար
պէտք կը լինի մեծ քանակութիւններ փոխադրել անտի։
ուստի եւ, հակառակ ոմանց առաջարկին, անյարմար է կա-
տարելու սլաշտօն դրամի։ Ահա ագամանդն, քար պատուա-
կան, անջնջելի, չողչողուն իբրեւ արեգակն, որ կը զօջտօէ ա-
մենուն աչերն ու ցանկալի է ամենուն, եւ որ կը ներկա-
յացնէ մեծ արժէք փոքրագոյն ծաւալի մէջ։ Կրնայ սակայն
դրամ լինել։ — ո՛չ, վասն զի ո՛չ ամէն տեղ նոյն են աղա-
մանքը, որք կը տարբերին իրարմէ ձեւով եւ ջրով։ ո՛չ, վասն
զի չէ բաժանական։ ագամանդի մը $\frac{1}{10}$ ն ամբողջին արժէքին
 $\frac{1}{10}$ ունենալէ շատ հեռի է։ Լանոսկին (բլադին) մետաղ մ'է
թանկագին, զոր Ռուսիա դրամեց 1828է մինչ 1845, բայց
այդ դրամահատութիւն դադարեցաւ, զի հանգամանք մը կը
պակսէր ընդհանրոյն, այն է թէ մէկ ձեւէ յայլ ձեւ չէր փոխ-
ուեր գլխաւ։ դրամն ի ճոյլ փոխելու եւ յայլ պէտս ի կիր
արկանելու համար հարկ էր մեծածախ գործողութիւն։ Իսկ

ոսկին ու արծաթն սքանչելապէս կը համապատասխանեն այս
ամէն պահանջմանց։ Արժէք մ'ունին՝ լինելով ինքնին պի-
տանի իրրեւ գործելի նիւթ ի ձեռս ոսկերչաց, իբրեւ նիւթ
հրապուրիչ իւրեանց գեղեցիկ շողանով յորմէ կը կազմին
հաճելի զարդք, չքեղ անօթք, պերճ կահեր, թողով իւր-
եանց այլ կիրառութիւնքն յարուեստս եւ ի գիտութիւնս։
Ո՛չ այնքան առատ են զի լինէին տոգին հասարակ, եւ ո՛չ
այնքան հազուադէպ զի փոքր արժէքներ ներկայացնող
քանակութիւնք իւրեանց ծայրայեղ փոքրութեամբ խոսա-
փէին մատներէ։ Չեն ժանգոտիր, կը մնան անայլալակ, մշտա-
տեւ, զերծ տարերց եւ կենդանեաց աւերիչ ներգործութենէ։
Գրպանիդ մէջ ունեցած ոսկեդրամը թերեւս կը պարունակէ
մասեր որք մասն եղած էին այն ոսկի տարախին որ կը տեղայր
ի փեսայութեան Արտաշիսի կամ այն ոսկեղ չիկափով պա-
րանին զոր արի արքայն ընկէց ի մէջը վախուկ Սաթինկայ,
ըստ երգոց մեր վաղնջուց գողթնացի վիպասանաց։ Եւ ո՞
գիտէ, այն արծաթդրամն՝ որով այսօր ճաշեցի՝ մասն էր
գուցէ առաջին անգամ երկրին ծոցէն հանուած արծաթա-
հանքին։ Համասեւ են ամենուրեք սոյն մետաղք, զի են
պարզ մարմիններ։ Գալիֆորնիոյ եւ Աւստրալիոյ հանքերէն
եղած ոսկին ո՛չ իւրք կը տարբերի Ուրալ լեռանց կամ Գրան-
սիլվանիոյ ոսկիէն, եւ ոչ Բերուի կամ Մեքսիկայի բովուց ար-
ծաթն Ֆրայպէրկի կամ Շապին-Գարահիսարի արծաթէն։ Են
կռելի, տարածուն, մինչեւ կարելի լինել Ա կամ Չ կռամ ծան-
րութեամբ ոսկի կամ արծաթ դրամել։ Են գլխաւորաւ անջան
անվթար կ'անցնին աշխարհէ յաշխարհ 80 էն 100 կռամ արծա-
թով կարելի է գնել 1 հէքդօլիտր ցորեն որոյ ծանրութիւնն է
75,000 կռամ, եւ 100 կռամ ոսկի հաւասարարժէք է 1 եզան
որ կրնայ գէթ 400,000 կռամ կռել։ Թէպէտ իւրեանց ար-
ժէքն չէ անփոփոխ, վասն զի արժէքին ընթացքն է փոփո-
խական ըլլալ, քանի որ իրաց քանակութիւնը, մարդոց
պէտքերը եւ արտադրութեան պայմանները — տարբերք ար-
ժէից — չեն միշտ միօրինակ, բայց համեմատաբար նուազ
փոփոխական է թանկագին մետաղներու արժէքը, եւ այդ
փոփոխութիւնն է յամր, ոչ յանկարծական։ Իւրեանց գոյնը
կամ հնչիւնը գլխաւ կը մատնէ խաղախութիւնը, եւ վեր-

Ճապէս նշանաւոր են այն դիւրութեամբ զոր ունին ընդունելու մի փափուկ դրոշմ: Ահա ինչու համար մարդիկ ողջունեցին ի նոսա մետաղաց թագաւորներն, ճանչցան ի նոսա գերազանց դրամն, անսուտ երաշխաւորն իրենց տուրեւաւիկ գործառնութեանց, տիեզերական գործին փոխանակութեան, հաւատարիմ աւանդապահն իրենց խնայողութեանց:

Մեծ օր մ'եղաւ այն օրն ուր առաջին անգամ մարդկային հանճարն դուշակեց ոսկւոյն եւ արծաթին այս խորհուրդն. գրին գիւտին պէս բան մ'էր այն, լեզուին պէս բան մ'էր այն. լեզուին պէս ընկերական կապ մը, հազորդակցութեան միջոց մը. գրին պէս հեռաւորութիւնները եւ ժամանակներն իրարու զօդով. գրին մէջ ոչ եւս պիտի մեռնէր գաղափարն, վայրկենածին խորհուրդն պիտի արծագանգէր ապագայից անդունդներուն մէջ. ոսկւոյ եւ արծաթի մասնկանց մէջ պիտի անմահանար աշխատութիւնը, ներկային ճիգը պիտի կրնար արդիւնաբերիլ դարէ դար: Նման այբուբենական գրի գիւտոյն, դրամի գիւտն ալ (այսինքն մեռադական՝ բուն դրամոյն, ինչպէս կը հասկցուի սովորաբար) կ'ընծայուի Փիւնիկեցւոյ. եթէ ստոյգ է այս, մարդկութիւնը ոչ նուազ երախտագէտ պարտի լինել այդ վաճառական հանճարեղ ժողովրդեան այս երկրորդին համար որչափ երախտապարտ է նմա գաղափարաց ձեւ եւ իրան տալու այն փրկաւէտ արուեստին, գրին, հնարմանն համար:

Թանկագին մետաղք, դրամական դրոշմեալ ձեւ մ'ընդունելէ յառաջ, գործածութեան ճոյլի ձեւով առեւտրոց մէջ եւ արուեստն կ'առնուի: Չայս կը հաստատէ Ծննդոց գիրքըն, որ կը պատմէ թէ Արահամ 400 սիկլ արծաթ կ'առնէ տուաւ Հեթի որդւոց՝ փոխարէն անդի մը զոր գնած էր ի նոցանէ: Նոյն սովորութիւնը ցայսօր կը շարունակուի Չինաստանի մէջ: Չայս ցոյց կու տան չափ ազգաց մէջ դրամոց անուանք որք միանգամայն կ'առն անուններ են, որսիւսիք են srwխմին (յորմէ՝ գիտել կու տամ անցողակի՝ մեր դրամ բառն) եւ swղսնդն առ Գոյնս, առն առ Հուովմայեցիս, քառնն առ Անգղիացիս, յիշոն առ Գաղիացիս, եւայլն: Որոշ կ'ընով ու ձեւով հնագոյն դրամներն՝ որ հասած են առ մեզ՝ յու-

նական արծաթդրամներն են որք մինչեւ 7րդ դար կ'ելնեն յառաջ քան զմեր թուականն: Ըստ Հերոդոտեայ եւ Քսենոփոնի լիւբաւոց թագաւորք զառաջինն հարին ոսկեայ դրամներ: Հռոմի մէջ նախ ընդերկար պղնձեայ դրամք եղան ի շրջաբերութեան. յետոյ՝ քիչ յառաջ քան զառաջին Պունիկեան պատերազմն՝ մտաւ ի մէջ արծաթն, եւ աւելի ուշ ոսկին: Դրամահատութիւնն՝ յոյժ թերակատար կոչու ձեւերէ սկսելով՝ տակաւ ազնուացաւ: Հետաքրքրական է ուսումնասիրել հին դրամներն. յունականք՝ իբր դրոշմ՝ կը կրեն մերթքաղաքին պաշտպան կամ հիմնադիր աստուածոյն պատկերն, ինչպէս Աթենասայն յԱթէնս. մերթ դիւցազանց՝ որք պանծալի գործեցին իրենց հայրենիքն, որպէս Լիկուրգեայն ի Լակեդեմոն, Աքիլէայն ի Ֆալանա Բէռնալիոյ. մերթ խորհրդանշան մը, ինչպէս Աթէնքի մէջ բուն՝ նուիրականն Աթենասայ. եւ մերթ գաւառին մէջ անուանի եղող կենդանւոյ մը պատկերն, որպէս ձիոյ եւ եղան ի Թեսալիոյ: Հին դրամք, մանաւանդ հռովմէականք, ներկայացնելով առաւել կամ նուազ ականաւոր անհատից դէմքեր կամ նոցա կենաց ինչ ինչ տեսիլներն, կը կազմեն մի ճշմարիտ կենսագրական թանգարան, զի՝ զոր օրինակ՝ միայն 522 տարբեր տիպեր կը ներկայեն Արքոստեայ ժամանակն: Ո՛չ միայն հետաքրքրական այլ եւ սրտայոյզ է ուսումնասիրել հայկական դրամներն, անջինջ վկայք ջնջեալ փառաց...: Բայց կը տեսնեմ թէ ոտնձգութիւն մը կ'ընեմ դրամագիտութեան սահմանին մէջ, որ ոչ միայն դուրս է նիւթէս՝ այլ եւ վեր է ձեռնհասութենէս: Ես կ'ուզեմ ամբողջացնել դրամոյ ճշմարիտ բնութեան վրայ տուած բացատրութիւններս՝ խօսելով այն թիւր ըմբռնմանց եւ աղետալի նախապաշարմանց վրայ զոր ունեցած են մարդիկ նորա մասին եւ որք դեռ կը տիրեն բազում մտքերու մէջ: Սորա համար զանց պիտի առնեմ խօսիլ նաեւ միամետաղակա՝ նոթեան ու երկմետաղականութեան խնդրոյն վրայ, այսինքն թէ երկու մետաղներն ալ, ոսկին ու արծաթն, կրնան միանգամայն ընդհանուր չափ ըլլալ արժէից, քանի որ՝ իբրեւ տարբեր նիւթեր՝ իւրեանց համեմատական արժէքն չի կրնար հաստատուն ըլլալ, եւ թէ որո՞ւն մանաւանդ արդար է տալ առաւելութիւն՝ երբ ուզեմք երկուքէն մին ընդունիլ իբրեւ

օրինական միութիւն արժէքի եւ թէ յայտ օր կառավարու-
թեանց ընթացքն է բանաւոր, — խնդիր կարեւոր, յարակից
իսկ մեր նիւթոյն, բայց որ կրնար զմեզ շատ հեռուները
տանիլ: Ուստի կը փութամ անցնիլ բանախօսութեանս վեր-
ջին մասին:

Պ.

Տեսնելով ոսկին ու արծաթն տիեզերապէս ընդունուած
վաճառք, տեսնելով զայնս փոխանակեալ ամենազգի օգտակա-
րութեանց հետ, մարդիկ կարծեցին թէ նոքա են գերազանց
հարստութիւն, միակ հարստութիւն իսկ. ողբալի թիւրիմա-
ցութեամբ մը չփոթեցին գործիքն գործելոյն հետ, փոխա-
դրութեան միջոցն փոխադրելի նիւթոյն հետ, եւ հասան սա
համոզման թէ հարստութիւնն կախումն ունի թանկագին մե-
տաղաց քանակութենէն, եւ թէ անհատք եւ ազգք պարտին
ջանալ կարելի եղածին չափ մեծ մթեր կուտել ոսկւոյ եւ ար-
ծաթոյ: Դեռ ցայսօր քանիններ այսպէս կը մոռածեն: Աստի
ոսկիէ հորթը պաշտող մարդիկ որոց համար մետաղէն դուրս
ոչինչ ունի արժէք. աստի ազահն որ իւր հոգին կը թաղէ
իւր ոսկիներուն հետ. աստի պետական, վարչական նախա-
պաշարմունք՝ արտայայտուած այլ եւ այլ ճնշողական սեղ-
միչ օրէնսդրութեամբ, որք ցայժմ ունին իւրեանց ջերմ
պաշտպաններն: Այս, կառավարութիւնք ալ կարծած են թէ
երկրի մը մէջ թանկագին մետաղաց քանակութիւնն աճեցնել՝
բազմապատկել է անոր հարստութիւնն. ուստի հնարած են
Առեւտրական կշիռն կամ Վաճառականական դրոշմը: Խոր-
հելով թէ, երբ երկրին արտածութիւնն աւելի է քան ներա-
ծութիւնն, տարբերութիւնն դրամոյ ձեւով երկրին մէջ կը
մանէ, ջանացած են ըստ կարի նուազել վաճառաբերութիւնն՝
ներածեալ վաճառաց դէմ կանգնելով բարձր մաքսերու պա-
րիսպն, եւ մաքսատանց մէջ խնամով բռնած են կշիռ մ'ար-
տածութեան եւ ներածութեան: Այս կշիռն նպաստաւոր կը
համարուէր երկրին՝ երբ հակէր արտածութեան կողմն, ան-
նպաստ՝ երբ ներածութեան նժարն ծանրանայր: — Այսպիսի
թիւր սկզբունքէ կ'առաջնորդուէր Սպանիա՝ երբ վեշտասա-
ներորդ դարուն՝ անփոյթ երկրագործութեան եւ ճարտա-

րութեան՝ իւր ամերիկեան գաղթականութեանց միջոցաւ կը
շահագործէր մանաւանդ ոսկւոյ եւ արծաթի հանքերն, եւ
Եւրոպական տէրութիւնք՝ երբ արիւնային պատերազմներ կը
մղէին միմեանց դէմ իրարմէ յափշտակելու համար այդ նորա-
գլխատ էլտօրատօներն: Ունայն ճիգ. — անձնիւր երկիր իւր
առեւտրոյն համար պէտք ունի թանկագին մետաղաց առա-
ւել կամ նուազ որոշ քանակութեան մը. ինչ կը լինի արդ-
իւնքն երբ այդ քանակութիւնն յաւելնայ առանց առեւ-
տուրն առաւել չարժուի եւ ընդլայնում ստանալու. երբ
դրամոյն պէտքն առանց աճելու՝ բազմապատկի մի երկրի
մէջ նորա քանակութիւնն, անտարակոյս հետեւանքը կը
լինի անկում դրամոյ արժէքին. միեւնոյն իրերը գնելու հա-
մար հարկ կը լինի փոխադրել մետաղի առաւել քանակու-
թիւն մը. ահա արդիւնքը: Այսպէս, յետ Ամերիկայի գլու-
տոյն, ոսկւոյ եւ արծաթի քանի մը գործութիւնն զգալի կեր-
պիւ նուազեցաւ: Հաջուած են թէ այսօր 6 անգամ աւելի
ոսկի եւ 4 անգամ աւելի արծաթ պէտք է գնելոյ համար միեւ-
նոյն իրերն քան յառաջ քան զգլխատ նոր-Ալիսարէին: Իսկ
մետաղամոլ Սպանիոյ մէջ, Ժ.Ձ դարուն, քանի կ'աճէին ոսկին
եւ արծաթն, այնքան եւս կը կորուսնէին իւրեանց յարգն,
եւ Սպանիա՝ ոսկւոյ մէջ ընկրմած՝ կ'աղքատանայր տակաւ:
Նմանեցաւ առասպելի Միդասին, որ Բաքոսէն խնդրած էր
իւր ամէն չօչափած իրերն յոսկի փոխարկելու տուրքն, եւ
որ՝ ոսկիներու մէջտեղ սովալընկ ծարաւատանջ մեռնելու
փտանգէն ահաբեկ՝ պաղատեցաւ նոյն աստուածոյն յետս
առնուլ այդ աղետալի պարգեւն: Առ ինչ կը ծառայէ ա-
պաքէն դրամն, այդ գործին փոխանակութեան, երբ կը պա-
կասին փոխանակելի իրք: Եթէ ի բաց առնուի ոսկւոյ եւ
արծաթի պիտանութիւնն իրեւ միջնորդ առեւտրական
գործառնութեանց, իւրեանց տարբեր կիրառութեանց տե-
սակէտով յոյժ կը նուազի նոցա օգտակարութեան աստիճանն
եւ մեր պիտոյից կարգին մէջ կը գրաւեն յոյժ յետադաս մի
վայր: Կարեն ինքնին մեր քաղցն յաղեցնել. կարեն հազուստ
դառնալ եւ մեր մերկութիւնը ծածկել. կարեն ատաղձներն
ըլլալ տան որ իւր խորհրդաւոր ստուերին մէջ կը պառլու-
պարէ ընտանիքն. կարեն գիտութիւն ըլլալ եւ հոգւոյ նո-

Թուրքիան անցընել: Այս տեսակէտով, որչափ աւելի կ'արժեն երկաթն ու հանքածուխն, մրոտ կեղտոտ՝ բայց օգտակար իրենց մթութեան քով որքան կ'աղօտանայ ոսկւոյն վայը՝ թէ սա լինէր լոկ նիւթ ճարտարութեան:

Դրամն ընդունիլ միակ հարստութիւն, ոչ միայն անգիտանալ է դրամոյն բնութիւնն ու պաշտօնն, այլ եւ զայն թէ ինչ է նոյն իսկ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ: Ոմանք թանկագին մետաղներն, դրամն միայն համարեցան հարստութիւն, այլք հողը միայն. սոքա եւ նոքա մասն ամբողջին տեղ առնուաւ սխալը կը գործեն: 1851 ին Գաղիոյ մէջ անշարժ ստացուածոց արժէքն կը հասնէր 85 միլեար 744 միլիոն ֆրանքի, մինչ գրեթէ բովանդակ աշխարհի մէջ 25 միլեար ոսկի եւ 17 միլեար արծաթ կը հաշուէ: Կը տեսնուի թէ ողջոյն երկրի մետաղական հարստութիւնն կէսն իսկ չէ լոկ Գաղիոյ անշարժ կալուածոց արժէքին: Եթէ միայն հողն լինէր հարստութիւն, ապա Նոր—Աշխարհի վայրերն ու կիսավայրերն ցեղերն, որք յառաջ քան Եւրոպացւոց արշաւն, ինքնագլուխ տեարք էին իւրեանց անծայր երկիրներուն, դաշտաց եւ անտառաց, պարտէին ձոխագոյններն ըլլալ մարդոց. ապա Պելճիգա եւ Հոլանտա պարտէին չափ երկիրներէ աւելի աղքատ ըլլալ՝ ունենալով համեմատաբար յոյժ նուազ տարածութիւն հողոյ. ապա պէտք չէր որ ի հնումն Տիւրքոս, Սիւդոն, եւ միջին դարու մէջ վեներտիկ եւ ճենովա ձոխութեամբք յղիանային: Այսպէս ըմբռնելով հարստութիւնն, կը խեղաթիւրեմք բառին նշանակութիւնն իսկ: Առ մեզ եւ առ այլս հարստութիւն բառն (բաղդ. Գերմաներէն reich, լատիներէն opes) համանիշ է զօրութեան: «Բարեացն արարիչ եւ չարեաց, ո՞քան զո՞ հարուս իցէ», կը հարցնէ Եզնիկ, եւ չի հասկնար թէ ո՞քան զո՞ տէր է առաւել ոսկւոյ կամ առաւել հողոյ: Երբ Հայկազանց, Արշակունեաց, եւն, հարստութիւն կըսէին, չէին հասկնար անշուշտ Հայկազանց արծաթաշատութիւն, Արշակունեաց բազմահողութիւն, այլ զօրութիւն, իշխանութիւն: Այսպէս կը հասկնայ Հոսպէս անգղիացին, ըսելով «Հարստութիւն է զօրութիւն»: Արդ Պաքոն ալ ըսած է, «Գիտութիւնն զօրութիւն է». ապա եւ գիտու-

թիւնն է հարստութիւն. անտարակոյս, եւ մեծագոյն հարստութիւն, եւ դեռ բազում այլք: Ոսկին ոյժ մ'է, այո՛, բայց ոչ միակ. հողն կարողութիւն մ'է անշուշտ, բայց ոչ միակ. աշխատութիւնն ալ ոյժ մ'է, ստեղծագործ ոյժ մը. տաղանդն ալ կարողութիւն մ'է, հրաշագործ կարողութիւն մը. ամէն ինչ որ կարող է ծառայութիւն մատուցանել մեզ, օգտակար ըլլալ մեզ, նիւթական կամ բարոյական պէտք մը գոհացնել, մաս մ'է հարստութեան, հարստութիւն է: Օգտակարութիւն, այս է հարստութեան յատկանիշն, եւ պէտքեր գոհացնելու կարողութեան աստիճանաւ կը զանազանին ու կը դասաւորուին այլեւայլ հարստութիւնք:

Այս բացատրութիւն կը հերքէ ապա եւ այն նախապաշարութեամբով կարծեցին ոմանք թէ լոկ նիւթական իրաց մէջ կը կայանայ հարստութիւնն: Կան նիւթական հարստութիւն, որոց մէջ կ'ամբիտին բոլոր այն նիւթք որք կը ծառայեն մեզ իբրեւ հանգերձ, իբր լոյս, իբրեւ ջերմութիւն, իբրեւ բնակարան, իբրեւ կահ, իբրեւ նախնական նիւթ եւ գործիք ճարտարութեան, իբրեւ միջոց եւ դիւրութիւն փոխանակութեան եւ փոխադրութեան եւ խնայողութեան, իբրեւ զարդ եւ պերճութիւն. կան նաեւ աննիւթական հարստութիւնք. — գործաւորին աշխատութիւնը, աշխատութեան եւ խնայողութեան սէրն եւ այլ բարոյական ընտիր ունակութիւնք եւ հանգամանք, հմտութիւն արուեստից, մտաւոր զարգացում, տաղանդք, գիտութիւնք. ահա աննիւթական հարստութիւնք, որք, չիք տարակոյս, գեր ի վերոյ են այնքան նիւթականներէն որքան պատճառն գեր ի վերոյ է արդիւնքէն: «Մարդ է որ գործէ զերկիր»: Մարդոյն աշխատութիւնն ու հանճարն արտադրեցին բոլոր այն նիւթական ձոխութիւնքն որ հեշտ կը գործեն քաղաքակիրթ ժողովրդոց կենցաղն: Այդ հզօր զօրութեանց առջեւ երկիրն իւր արգասաւոր արգանդը բացաւ, վայրագ գազանաց ժանիք բթացան, ձմեռն իւր խտտութիւնը եւ մութն իւր արհաւիրքը կորսնցուց, ցանն ամբեցաւ, բնութիւնը սկսաւ դուրս թափել իւր գաղտնիքներ, շանթը զսպուեցաւ, ալիք եւ լերինք իջան խոնարհեցան, միջոց — արգելքն ու ժամանակ — արգելքը բարձան: Պօտուկեառ, իւր «Ժողովրդական անհատ-

գիտութեան» մէջ, ուրեք, ցոյց տալու համար առաւելութիւնն աննիւթական դրամագլխոյն, ապա եւ հարստութեան — զի դրամագլխոյն հարստութիւն մ'է վերարտադրիչ եղանակաւ ի կիր արկեալ — ի վերայ նիւթական դրամագլխոյն, կ'ենթադրէ, անկարելի ենթադրութեամբ մը, թէ յանկարծ վանտալական՝ հոնական արշաւանք մը գայր ջնջել ամէն ինչ որ քաղաքակիրթ ազգաց նիւթական հարստութեանց մթերքը կը կազմէ, թէ գործատուներ եւ վաճառատուներ եւ ուղիք եւ նաւք եւ հեռագիրք եւ մեքենայք եւ մատեանք եւ թանգարանք, ամէն ինչ յանկարծ այդ աւերիչ զօրութեանէն ի չիք դառնայր։ Լաւ ուրեմն, կը հարցնէ, միթէ քաղաքակիրթութիւնն պիտի կորսուէր. եւ կը պատասխանէ. Անտարակոյս ո՛չ, ցորչափ կենդանի է ի մարդն աննիւթական դրամագլխոյն, քանի որ քաղաքակիրթ մարդոյ գանկին մէջ անվթար պիտի մնար դարերու փորձառութեան աւանդն. թէ եւ ճգամբ, բայց իւր աշխատութեան եւ զարգացուն մտաց շնորհիւ պիտի վերաշինէր աւերն. նիւթական հարստութիւնն՝ իւր ամէն ձեւոց տակ՝ պիտի վերերեւէր ընդհուպ։ Ո՛րչափ կը սխալին ապա մարդիկ, երբ, ո՛չ միայն զանց առնելով հարստութեանց կարեւորագոյն մի մասն — աննիւթականն —, այլ եւ նիւթական օգտակարութիւնքն բաց ի դրամէն, զայս միայն կը համարին հարստութիւն։ Իբրեւ անհատ յայնժամ կը հնարին մթերել դրամն դրամին համար միայն, կը զրկեն զինքեանս եւ իրենցներն, ամուլութեան կը դատապարտեն դրամագլխոյն, անհակ եւ անսուաղ կը թողուն իւրեանց հոգին. ոսկին զիրենք կը գրաւէ, ո՛չ իրենք զոսկին։ Իբրեւ աշխարհաց վարիչ, անգիտանալով թէ միշտ հարստութիւնք հարստութեանց հետ կը փոխանակին եւ թէ ո՛ր եւ է փոխանակութեան մէջ փոխանակողը չա՛ մը կը դիտեն միշտ, կը սեղմեն վաճառականութիւնը, կը կապկըպեն աշխատութեան թեւերը, կ'արգիլեն իրաց գնոյն նուազումն, հետեւապէս եւ սպառումն ու վայելումն, ապա եւ կը փնտսեն ճարտարութեան՝ նպաստել անշուշտ կարծելով, եւ յառաջադիմութեան թռիչք կը խափանեն։ Ահա որպիսի տխուր հետեւանաց կ'առաջնորդէ անգիտութիւնն իրաց ճշգրիտ բնութեան։

Մի այլ մոլորութիւն եղած է կարծելն թէ դրամն լոկ նշան մ'է, թէ պաշտօնական դրոշմն է որ դրամոյն կուտայ իւր արժէքն եւ թէ կառավարութեանց քմահաճոյքէն կախուած է որոշել զայդ։ Դրամոյն արժէքն, իբրեւ վաճառք մ'ի մէջ այլ վաճառաց, կախում ունի իւր օգտակարութենէն, իւր քանակութենէն, մարդոց պէտքերէն, արտադրութեան ծախքերէն, որպէս արժէքն ամէն վաճառաց, եւ իւր ելեւէջին մէջ կը հպատակի Մասնոցման եւ Խնդրանաց օրենքին որ կը վարէ ամէն արժէք, կ'որոշէ ամէն գին։ Բայց պաշտօնական կնիքն, որ կը ծառայէ երաշխաւորելու դրամոյն կշիռն ու զտութեան աստիճանն, կարծուեցաւ աղբիւրն իսկ նոցա արժէքին։ Այս մոլորութեան հետեւանքն եղան դրամոյն խարդախմունք, զոր իշխանութիւնք իւրեանց իրաւանց եւ առանձնաշնորհմանց թուոյն մէջ համարեցին եւ ի գործ դրին, մանաւանդ միջին դարու մէջ, ընդարձակ կերպիւ, ի մեծ փնտա միամիտ ժողովրդեան։ Կոպերնիկոս, Ժ. Զ. դարու սկիզբներն, կը գրէր թէ Տէրութեանց անկման պատճառ եղող պատուհասից մէջ ահաւորագոյններն են Անմիաբանութիւն, Ժանտախտ, Ամուլութիւն հողոյ, եւ Եղծումն դրամոյ, որ կը կործանէ երկիրն յամբ՝ այլ անվրէպ ներգործութեամբ։ Գաղիոյ թագաւորներէն Փիլիպպոս Գեղեցիկ սոյնքան տխուր համբաւ մ'ստացաւ այս մասին որ «Աստուածային կատակերգութեան» հեղինակն, Տանդէ, հարկ համարեց տեղ մը տալ անոր իւր գծովքին մէջ իբրեւ դրամանենդ յանցապարտի։ Այս կերպով Գաղիոյ արծաթ լիրան (livre) 1789 ին այլ եւս միայն ¹/₇₅ մասն էր այն ծանրութեան զոր կը կռէր Շարլըմանեի ատեն։

Եթէ այսօր ոչ մի իշխանութիւն իրաւունք ունենալ կը համարի այլայլել դրամոյն կշիռն ու քմահաճ կերպիւ սահմանել նոցա արժէքն, կան սակայն ցայսօր երկիրներ Եւրոպիոյ եւ Ամերիկայի մէջ, ուր ոչ նուազ փնտա ու խանդարում կ'առթեն առեւտրոյ թղթադրամն ու պղնձադրամն, ծնունդ մի եւ նոյն մոլորութեան։ Ռուսիա նշանաւոր է այս մասին իւր թուղթ թուալիներովն եւ մեծաքանակ պղնձադրամովն, Հարաւային Ամերիկայի տէրութեանց, մանաւանդ Պրէզիլիոյ մէջ, պղնձադրամն ճամարիտ ժանտախտ մ'է եղած։

Թղթադրամն իւր մէջ չի սարունակեր դրամոյ յատկութիւնքն. դրամ չէ կարող լինել, այլ առ առաւելն ներկայացուցիչ նշան մը՝ երբ իբր հիմ ունի լուրջ երաշխաւորութիւններ, կ'արտադրի սահմանաւոր քանակութեամբ, եւ իւր ազդած վստահութեամբ մանաւանդ քան բռնի ընթացքով շրջաբերի, այսինքն երբ, որպէս կ'ըսուի գաղիարէն, որոշելով, աւելի լինի monnaie de papier քան papier-monnaie, որպիսիք են պանքնօթներն, փոխանակադրերն, հրամանի տոմսերն եւ այլ սոյեպիսի արժէթուղթք, որք դրամոյ ձմարիտ ներկայացուցիչներ են եւ մինչեւ իսկ նորա շրջաբերութեան պէտքը կը նուազեն մասամբ: Ծնարիտ դրամ չէ կարող լինել դարձեալ պղինձն, որպէս քիչ յառաջ ըսուեցաւ, եւ ոչ նիքէլը, այս նիւթերէ կազմեալ դրամք չունենալով իւրեանց ներքին արժէքն հաւասար անուանականին: Գաղիական 1 սանդիմնոց պղնձեայ դանկն կը կշռէ 1 կւամ. ըսել է՝ դրամի ձեւոյն տակ՝ մէկ հազարակրամ պղինձն կ'արժէ 10 ֆռանք, մինչդեռ առեւտրոյ մէջ իւր գինն է նոյն քանականութեան համար 2 $\frac{1}{3}$ ֆռանք: Ահա էր, յոյժ փոքր գնմանց համար լոկ պիտանի, եթէ սահմանաւոր քանակութիւն մը եւ միայն մինչեւ մէկ անտիճան բռնի ընթացք չունենան (որպէս մինչ ի 5 ֆռանք Գաղիոյ մէջ եւ մինչ ի 1 չիլին յԱնգղիա), կը դառածանին ի կեղծ-դրամ:

Բայց արեւուն տակ որքան դժուար է գտնել բան մ'իւր արդար արժէքով միայն յարգեալ. բազում այն է զի կը չափազանցեն մարդիկ. եթէ մէկ ծայրը չերթան՝ միւս ծայրը կ'անցնին անպատճառ. կամ կուռք մը կ'ընեն որոյ առջեւ ի ծունոր կիջնեն եւ խունկ կը ծխեն, կամ ահաւոր ճիւղաղ մը յորմէ սարսափահար փախչիլ հարկ է: Այսպէս եղած է դրամին ալ համար. մերթ նորա կարեւորութիւնն այնքան բարձրացուցած են որ զայն համարած են աղբիւր ամէն բարեաց, եւ մերթ պատասխանատու հռչակած են զայն Պանդորեան տուփէն դուրս խուժող համայն չարեաց: Դրամն իր կոյր երկրպագուններն ունեցած է, ունեցած է նաեւ իւր խիստ քննադատներն, իւր սլարսաւադէտներն: Յաճախ բանաստեղծին քնարէն անէծք ժայթքած է իրեն դէմ, անէծք եւ Եկեղե-

ցւոյն բեմէն, թէ եւ յաճախ ալ ձեռքն՝ ոսկւոյն բարեկամ՝ տարակարծիք եղած է նզովող բերանոյն: Անիծեալ մամոնայն, նա թելադրիչ մեղաց, նա արծարծիչ յոռի կրից, նա հաւակ մարդկային թշուառութեանց. նախամարդոց մահաբեր յանցանացն հեղինակ Սատանն չէ՞ այն որ ոսկեկերպիկ արծաթնոցիկ կը սողոսկի կակուղ կլորիկ մարդկային ընկերութեան մէջ ի գլորումն անմեղաց: Կարդացէ՛ք Եկեղեցւոյ Հայրերն եւ պիտի լսէք անիրաւ արծաթոյն դէմ այդ նզովեղբակ պարն (*): Եւ չեն պակսած հրապարակագիրներ արձագանգ տալու վարէն նուիրական բարձրութիւններէ եկող այդ անաթեմաներուն: Ահա Բրուտոն մոլեգին կը գոռայ եւ կ'առաջարկէ ջնջել այդ անիրաւ բռնաւորը, որ անարդար անհաւասարութիւններ ստեղծած եւ ոմանց անչափ հարստութեան գոռոզ ամբարտալն է՝ կանգնած մեծագոյն մասին աղքատութեան վրայ: Այսպէս Ժան Ժաք Ռուսօ ալ գիտութեանց եւ արուեստից յառաջացումը կ'ամբաստանէր իբրեւ պատճառ մարդկային ազգի աղիւտից: Իւր վարդապետութեան հետեւանքը պիտի լինէր վերադառնալ այն անտառաց ու անձաւաց մէջ յորոց դուրս ելաւ մարդկութիւնն իւր իմացականութեան շնորհիւ՝ թօթափելով տակաւ անասնական ու վայրենական կենցաղն: Նմանօրինակ վիճակի մը պիտի տանէր փոխանակութեան գործեաց բարձումն մարդկային ընկերութենէն: Բայց եթէ անհաւասարութիւնք, ապստամբեցուցիչ անարդարութիւնք կան ի մարդիկ, որ թանկագին մետաղաց անհաւասար բաշխմամբն ալ կը բացատրուին, եթէ մեղք եւ ոճիրք կը գործուին այդ նիւթոց միջոցաւ, եթէ նոցա ստացման տենչն անտեսել կուտայ բազում մարդոց ուրիշ եւ աւելի թանկագին առաւելութիւններ, եւ նախանձընդդէմ եւ արիւնային իսկ պայքարաց կը մղէ զմարդիկ, միթէ պատասխանատու են այդ մետաղք: Ուրեմն գործիքը կրնայ պատասխանատու ըլլալ չարիքին որուն համար զայն գործածեն. արիւնաներկ երկաթն է յանցաւորը՝ ոչ թէ մարդասպան մարդը, լեզուն է մեղաւորը՝ ոչ

(*) Ոսկերբան կ'ըսէ Մատթէի մեկնութեանց մէջ. «Ընդէր առնիցես ծառայ զխօսուն ոգիդ անխօս նիւթոյն, մօրն ամենայն չարեաց:»

Թէ հայհոյիչ մարդը, բաւը ոչ թէ գաղափարը: Ուրեմն կուրացունը աչքն որ կրնայ գայթակղեցնել, խլացունը ականջն որ կրնայ լսելը բաներ լսել, կարէ՛ թաթն որ կրնայ գողանալ: Սակայն ո՞րն է այն օգտակար բանն որով կարելի չլինի մարդոց զեղծանիլ. բոյսերէն թոյն կազմեցին, երկաթէն՝ դաշոյն, առաքինութենէն՝ կեղծաւորութիւն, կրօնքէն՝ մոլեռանդութիւն: Ո՛չ անշուշտ, դրամը պատասխանատու չէ մարդկային անհաւասարութեանց, մոլութեանց, եւ թշուառութեանց. դրամը, որպէս տեսանք, յոյժ պիտանի եւ օգտակար գործի մ'է. բարերար դեր մը կատարելու համար ստեղծուած, ընծայած է մարդկութեան բոլոր այն օգուտներն զորս գիտցած է քաղել ի նմանէ. զեղծմանցն մեք եմք պատասխանատու, մեր անհանձարութիւնը, մեր խտտաբըտութիւնը: Եթէ բնական անհաւասարութիւններու քով հաստատուած են անբնական՝ արուեստական՝ անարդար անհաւասարութիւնք, այս կ'ապացուցանէ թէ մարդկային խիղճն արդարութեան խտէլին դեռ չէ բարձրացած, դեռ բանականութեան ջանն աղօտ նշոյլ մը միայն կ'արձակէ մարդոց մեծագոյն մասին մտաց մէջ, դեռ մարդկային համեմարախտութեան մեծ գաղափարը չէ հասունցած, եւ անձին սէրն այլոյ սիրոյն հետ չէ՝ շաղկապուած: Եթէ ոսկւոյն ու արծաթին պաշտաման բնութեան վրայ այլ ընդ այլոյ գաղափարներ յղանալով՝ զայնս ի մեր կամ յերերաց աղքատացում ի կիր արկած եմք, պատճառն՝ ակներեւ է՝ մեր ագիտութիւնն է միայն: Բայց բոլոր մ'ոսկի գրպանին մէջ ինչ մեզալի խորհուրդներ չի թելադրեր եւ ինչ դռներ չի բանար, եւ բոլոր մ'ոսկի ուրիշին գրպանին մէջ ինչ ոճրալի խորհուրդներ տուն չի տար անոր որ դանկ մը չունի: Տես սա մարդը, պատրաստ է իւր պատիւը եւ խիղճը եւ հայրենիքը եւ Աստուածն իսկ ծախելու ալ մ'ոսկւոյ համար. յիշէ՛ Յուդան որ երեսուն դահեկանի ծախեց իւր տէրը. տես նաեւ սա մարդը որ քծնող շունի պէս կը պառկի կը գալարի իւր մի նմանին ոտքին տակ. չողոքորթ հացկատակ մ'է որ ոսկիի մը համար չի վարանիր մերկանալ մարդկութիւնը: Կրնամ այժմ ըսել թէ ոճրոյ, մոլութեան, ապականութեան, նուաստացման ճարակ չի մատակարարեր դրամը:

Այսպէս կ'ըսէ դրամոյ թնամի բարոյախօսն ալ: Ի՛նչ, մոլութեան արմատը մեր մէջն է, մեր կրից մէջ. ոչ նուազ մարդիկ պիտի ցանկային, պիտի գողնային, պիտի շուայտէին, պիտի յօսնուին, պիտի անխղճէին, պիտի անմարդանային, ըսել կ'ուզեմ, պիտի չնթէին, եթէ դրամը չլինէր, բաւ է որ մարդիկ ըլլան, եւ ընկերութիւն, եւ վայելման՝ հաճոյից առարկայներ, հարստութիւնք, եւ յոռի՝ անազնիւ՝ անզարգացեալ զգացումներ: Յուդան ցոյց կուտաս ինձ. Աւետարանին ամօթղած այրին կը ցուցնեմ քեզ որ իւր լուամայն կը նետէ՝ երկչոտ՝ տաճարի գանձանակին մէջ: Դրամը, որպէս ամէն զօրութիւն, կարելի է գործածել չարի եւ բարոյ. գործածողէն կախում ունի այն: Եթէ ոսկեդրամ կամ արծաթդրամ մը կարենար լեզու ելնել պատմելու համար մեզ իւր Ոգիսականն — զի դրամներուն համար կրնայ ըսուիլ ինչ որ Ոգիսեւտի համար կ'ըսէ Հովբոս,

« քափառեցաւ ընդ երկար
Քաղաքս ետս քաղաքադոլս : » —

Ինչե՞ր պիտի ունենար մեզ ըսել այլ եւ այլ տերանց վերայ որոց ծառայեց, այլ եւ այլ նպատակաց վերայ որոց գործածուեցաւ, ինքն, գործի անսարտ, մերթ ագահին արկղին մէջ բանտարկեալ ընդ երկար՝ իւր տեսքով միայն յագեցնելով նորա ընչաւէտ աղքատութիւնը, մերթ հազիւ պահ մ'այցելով շուայլին քսակն՝ իսկոյն դուրս վաճառելու համար անտի, մերթ տնտեսող մարդուն ձեռքին մէջ մաս ըլլալով տակաւ կազմեալ դրամագլխոյ մ'որ հիմն եղաւ յետոյ հարստութեան մ'որ կ'երթայ աճելով, մերթ ճարտարագէտ՝ այլ ոչ հարուստ ձեռնարկուի մը մատուցուած վարկին մէջ մտնելով եւ նպաստելով մի հարստաբեր գործոյ հաստատման, մերթ փոխանակուելով հոգւոյ եւ մարմնոյ աւերիչ անբարոյական հաճոյից հետ, մերթ շինիչ մատենի մ'որ տիեզերքն ու զԱստուած կը բացատրէ. — է զի պտուղ արդար վաստակոյ, եւ է զի անիրաւ յափշտակութեան, մրցանակ առաքինութեան, տրիտուր նուաստութեան, նպաստ կարօտութեան, կաշառք անարդարութեան, անմեղութեան գին կամ կորստեան փրկանք . . . : Այսպէս մարդոց իմաստութեան եւ յիմարու-

թեան, վեհ կամ ստորին զգացմանց համեմատ, փոխ առ փոխ բարիք կամ չարիք պիտի արտադրէ դրամն:

Բայց բարիք պիտի արտադրէ միշտ, Տիկնայք եւ Տեարք, թէ իմաստուն եւ բարի լինիմք մեք, թէ՛ աննախապաշար նորա մասին՝ գիտնամք յարգել զայն իւր ճշմարիտ յարգով, թէ՛ գիտնամք գործածել զայն մեր ճշմարիտ պիտոյիդ, թէ՛ ոչ զմեզ եւ ոչ զայլս ապականելու միջոց մ'ընեմք զայն՝ այլ ընդհակառակն ազնուացնելու զմեզ եւ մերիններն, երբ՝ փոխան ընդունայն վատնելու յիմար հաճոյից, թեթեւ սնափառութեան, տգեղ բաղձանաց դոհացման, վարեմք զայն վերարտադրիչ եղանակաւ՝ բեղմնաւորելով ու զարգացնելով երկրին ու մարդոց արդիւնարար կարողութիւնքն, բազմապատկելով հարստութեանց գումարն եւ գիւրեղով նիւթական ու բարոյական ստոյգ բարութեանց վայելումն, եւ երբ ոչ միայն անհատական օգտի՝ այլ եւ ազգի, հայրենեաց եւ մարդկութեան շահուն եւ փառաց ուղեմք ծառայեցնել զնա: Թող դրամապետութիւնն յարգէ հողագործ եւ արհեստագործ աշխատութիւնն, թող փոխան հարստահարելու զնա՝ խրախուսէ ու զօրացնէ զնա, թող սովրի յարգել բարոյական ու մտաւորական ճոխութիւնն ու լծակցի նմա, թող հարուստ քսակ եւ հարուստ սիրտ զուգադիպին իրարու, եւ կը տեսնուի թէ՛ ամենուրեք ինչ բարեաց աղբիւր կը դառնայ դրամն, զոր կ'անիծեն: Դրամը վերջապէս, երբ գիտնայ մարդ գործածել զայն, որպէս գիտցան ու գիտեն գործածել Բիպոտի, Զարիֆի, Զաբա, Ղազէզ Սմիրա, Նիկողոս Պալեան, Սանասարեան եւ Սպարդաւեանք, անցագիր մը կը լինի որով մարդ մահկանացուներու աշխարհէն կ'անցնի ի բնակարանն անմահ ոգեաց:

0014839 0014840 0014841 0014842 0014843

445

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0014843

446

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0014842

447

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0014841

448

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0014840

449

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0014839

